

OPENBARE LES 11 NOVEMBER 2011 DR. MAARTEN VAN DER LINDE

DOE WEL, MAAR... ZIE OM

EEN PLEIDOOI VOOR HISTORISCH
BESEF IN HET SOCIAAL WERK

OPENBARE LES 11 NOVEMBER 2011
DR. MAARTEN VAN DER LINDE

LECTORAAT /
GESCHIEDENIS VAN HET SOCIAAL WERK

fmlecti_a_0311_dv

ISBN 978-90-8928-045-9

© November 2011, Hogeschool Utrecht
Kenniscentrum Sociale Innovatie

Niets uit deze opgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie of op welke wijze dan ook zonder
toestemming van de auteursrechthebbenden.

DOE WEL, MAAR... ZIE OM

EEN PLEIDOOI VOOR HISTORISCH
BESEF IN HET SOCIAAL WERK

WOORD VOORAF 5

1 SINT MAARTEN 11

2 GESCHIEDENIS VAN SOCIAAL WERK 15

1. Waarom, wat en hoe? 15
2. Plannen en projecten 26
3. Samenwerking 28

3 DOE WEL, MAAR... ZIE OM 37

OP ZOEK NAAR VERGETEN EROPAF!-PIONIERS

Caleidoscopische beelden 37

Aan de slag in de frontlinie 42

De eeuw van humanitaire hervormingen 48

Eropaf-moment 1: Gedetineerden zijn ook mensen

Londen 1813, Elisabeth Fry 51

Eropaf-moment 2: To help the poor to help themselves

Glasgow 1819, Thomas Chalmers 54

Eropaf-moment 3: Hulpverlening van mens tot mens

Elberfeld 1853, Daniel von der Heydt 61

Eropaf-moment 4: Het recht op leefbaarheid

Londen 1865, Octavia Hill 69

Eropaf-moment 5: Op de bres voor sociaal woningbeheer

Amsterdam 1894, Johanna ter Meulen 75

Afsluiting 83

Curriculum vitae 91

Publicaties 92

Bronnen 96

Colofon 108

**“BASISKENNIS VAN
DE GESCHIEDENIS
EN HISTORISCHE
COMPETENTIES
HOREN THUIS
IN DE BODY OF
KNOWLEDGE
VAN ONZE
OPLEIDINGEN.”**

/ WOORD VOORAF

Met grote blijdschap presenteert het bijzonder lectoraat Geschiedenis van het sociaal werk dit boek. Hiermee onderbouwen we het programma voor praktijkgericht historisch onderzoek en onderwijs.

Het onderzoek van het lectoraat omvat de geschiedenis van het brede werkveld van het sociaal werk en wordt mede gevoed door actuele vraagstellingen. Het gaat om historisch onderzoek naar duurzame waarden en praktijken in het sociaal werk.

De onderwijspraktijk van het lectoraat komt voort uit en is primair gericht op de bacheloropleidingen Social Work en op de nascholing. Daarbij gaat het om kennis van de geschiedenis als onderdeel van de beroepsvorming.

Het bijzonder lectoraat Geschiedenis van het sociaal werk is aangehaakt bij het lectoraat Innovatieve Maatschappelijke Dienstverlening. Het is ingebed in het Kenniscentrum Sociale Innovatie van Hogeschool Utrecht.

Dank

Een bijzonder lectoraat kan alleen bestaan door de steun van een externe maatschappelijke instelling. Welnu, dit bijzondere lectoraat is mogelijk gemaakt door het Oranje Fonds. We kennen het Oranje Fonds als aanjager en facilitator van positieve sociale ontwikkeling. De Appeltjes van Oranje, de Burendag, de Zomerscholen, NL Doet en vele andere projecten bestaan mede door de steun van het Oranje Fonds. We prijzen ons gelukkig dat het Oranje Fonds ook het bevorderen van historische reflectie op duurzame waarden en praktijken in het sociaal werk tot haar taak rekent. Historisch gezien komt het Oranje Fonds nog maar net kijken – het bestaat sinds 2002 – maar zijn staat van dienst in de afgelopen tien jaar is indrukwekkend. Het Oranje Fonds fuseerde in 2002 met het Juliana Welzijn Fonds (Koningin Juliana Fonds) en daarmee zitten we direct midden in de geschiedenis van het sociaal werk van de twintigste

eeuw. Het JWF/KJF stond sinds 1948 op de bres voor maatschappelijk welzijn zoals Ernest Hueting in zijn gelijknamige boek overtuigend aantoonde.¹ Wij zijn het Oranje Fonds zeer erkentelijk dat het de waarde van historische reflectie inziet en dat uitdrukt in deze steun voor ons lectoraat.

Onze dank gaat ook uit naar de directies van het Instituut voor Social Work, de Faculteit Maatschappij & Recht en het Kenniscentrum Sociale Innovatie voor hun steun om dit lectoraat te realiseren. In het bijzonder hebben Henk Vegter, Hans van Ewijk, Lia van Doorn, Anneke Menger, Coen van der Linden, Jan Welmers en Maarten Hageman hierin een stimulerende rol gespeeld. Wij danken het college van bestuur van Hogeschool Utrecht voor het steunen van onze plannen en – toen deze uitvoerbaar bleken – voor het instemmen met de voordracht.

Dit lectoraat is niet uit de lucht komen vallen. Het plan en de uitwerking zijn in een periode van vier jaar uitgekristalliseerd. In deze periode was de steun van collega-docenten en -onderzoekers onmisbaar. We delen de belangstelling voor geschiedenis en de overtuiging dat die een plaats verdient op de hogeschool, ook in de vorm van een lectoraat. Ik dank in het bijzonder Llewellyn Bogaers, Stijn Bollinger, Maaike de Boois, Ella van 't Hof, Eelco Koot, Homayoun Mehrani, Herma Tigchelaar, Frans Verboekend, Angele Verkaaik, Corrie Verstoep en Fieneke Vogelpoel voor hun steun en meedenken.

Mijn mederedacteuren van de digitale Canon Sociaal Werk – Jos van der Lans, Ard Sprinkhuizen, Jan Steyaert en Wim Verzelen – hebben mij aangemoedigd om te streven naar een lectoraat geschiedenis binnen het hoger sociaalagogisch beroepsonderwijs. Ik vind de Canon Sociaal Werk een uniek project door de combinatie van ontspannen collegialiteit, plezier in geschiedschrijving,

¹ Ernest Hueting, *Op de bres voor maatschappelijk welzijn. Vijftig jaar Koningin Juliana Fonds*.

Nederlands-Vlaamse samenwerking, vernieuwingszin, verbinding met het werkveld, resultaatgerichtheid en engagement.

Ik kijk met genoegen terug op vele jaren geschiedenisonderwijs in allerlei soorten groepen: studenten die zich voorbereidden op het toelatingsexamen voor de hbo-studie Social Work, studenten in projectgroepen, les- en collegegroepen in de propedeuse en de hoofdfase, in keuze- en minorprogramma's en niet te vergeten de gepensioneerden die in het hoger onderwijs voor ouderen (HOVO) geschiedenis cursussen volgden.

Intussen ben ik begonnen met de eenenveertigste lichting studenten en ik moet bekennen dat ik het nog steeds een voorrecht vind dat ik hen vertrouwd mag maken met de bijzondere geschiedenis van het sociaal werk.

Over dit boek

Dit boek begint met een schets van Sint Maarten, want de officiële start van het lectoraat vond plaats op 11 november 2011: de naamdag van Sint Maarten. Een gelukkig toeval, want de legende van Martinus van Tours (Sint Maarten) vertelt over een duurzame waarde bij uitstek: barmhartigheid. Ik dank Elizabeth Posthumus Meyjes voor deze bijdrage.

Dan volgt een hoofdstuk met een theoretische verkenning van de geschiedenis, de plannen en het netwerk van het lectoraat.

Als derde volgt de openbare les die ik in verkorte vorm heb uitgesproken op 11 november 2011. Voor de titel 'Doe wel, maar... zie om' heb ik mij laten inspireren door het gelijklopende motto van het *Handboek voor armbezoekers* (1916) van C.W. de Vries en het boek *Doe wel en Zie om. Maatschappelijke hulpverlening in relatie tot het recht* (1990) van J. Soetenhorst-de Savornin Lohman.

Ik dank Joke Goslinga voor de stimulerende gesprekken en haar kritische feedback op de eerste en laatste versies van dit verhaal. En ik ben ook Llewellyn Bogaers, Lia van Doorn, Hans van Ewijk, Marcel Krutzen, Liesbeth Simpelaar, Ard Sprinkhuizen, Herma Tigchelaar en Corrie Verstoep erkentelijk voor hun zorgvuldige commentaar en suggesties ter verbetering.

Tot slot volgt een bronnenlijst en enkele gegevens over mijn achtergrond en werk.

Ik hoop dat deze publicatie uw belangstelling voor de geschiedenis van het sociaal werk wekt of aanwakkert.
En ik houd mij aanbevolen voor samenwerking.

Utrecht, 11 november 2011
Maarten van der Linde

**“MARTINUS
KLIEFDE DE
MANTEL VAN
ZIJN UNIFORM
IN TWEEËN EN
GAF ÉÉN DEEL
AAN DE
BEDELAAR”**

1 / SINT MAARTEN

Figuur 1

Dit zegel van de Utrechtse Domkerk uit 1322 toont Sint Maarten en de bedelaar. Het zegel laat zien hoe men toen dacht over de gelijkwaardigheid van Sint Maarten en de bedelaar: zij zijn even groot en kijken elkaar aan. De bedelaar heeft de gestalte van Christus.

Bijdrage van Elisabeth Posthumus Meyjes.

Wie was Sint Maarten?

Er zijn vier redenen om dat te willen weten:

- De officiële start van het lectoraat Geschiedenis van het sociaal werk vond plaats op 11 november, Sint Maartens naamdag.
- Sint Maarten is patroon van de armenzorg.
- Jarenlang sierde een vignet met Sint Maarten de omslag van het Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk.
- Sint Maarten is beschermheilige van de stad Utrecht.

Martinus van Tours (316-397) werd geboren in Savaria in Hongarije. (Deze stad heet tegenwoordig Szombathely). Hij was de zoon van Romeinse ouders. Martinus nam als jongeman van vijftien jaar dienst in het Romeinse leger. Omstreeks zijn twintigste jaar was hij geraakt door het christelijk geloof, maar nog niet gedoopt. Hij was een doopleerling (catechumeen). De legende gaat dat Martinus in die winter (ca. 336) hoog te paard bij de poort van Amiens een bedelaar trof die geen jas had. Velen liepen aan de bedelaar voorbij. Martinus trok zijn zwaard, kliefde de mantel van zijn uniform in tweeën en gaf één deel aan de bedelaar. Hij werd uitgelachen omdat hij er nu zelf halfgekleed bijliep, maar er waren ook omstanders die zich schaamden dat ze zelf niet te hulp waren geschoten. Martinus trok Amiens in en

vond onderdak in een herberg. Die nacht droomde Martinus dat Jezus Christus aan hem verscheen. Jezus droeg de halve mantel die Martinus aan de bedelaar gegeven had en zei tegen de engelen om heen: "Hoewel hij nog maar doopleerling is, heeft Martinus mij deze mantel gegeven." Hiermee verwees Jezus naar een uitspraak die hij had gedaan toen hij nog op aarde leefde: "Wat je gedaan hebt voor een van de onaanzienlijkste van mijn broeders of zusters, dat heb je voor mij gedaan." (Mattheüs 25 vers 40 NBV) Martinus liet zich na deze gebeurtenis dopen. In 371 werd Maarten door de bevolking van Tours gekozen tot bisschop. Hij achtte zich dat ambt niet waardig en verstopte zich in een ganzenhok. Maar toen men hem ging zoeken gingen de ganzen zo tekeer dat hij gevonden werd. Zo werd hij tot bisschop gewijd in de kerk. Maarten werd ruim 80 jaar. Na zijn begrafenis op 11 november 397 kwam er al gauw een verering op gang. Hij werd in Europa een van de populairste heiligen.

De heilige Maarten werd beschermheilige van de stad Utrecht. In de Domkerk zijn verschillende afbeeldingen van hem te vinden. Maar ook in de binnenstad van Utrecht zie je op veel plekken afbeeldingen van Sint Maarten. Rood en wit, de kleuren van de mantel en het onderkleed van Sint Maarten zijn de kleuren van de stad Utrecht en ook te zien in het wapen en de vlag van de stad.

Elk jaar op 11 november gaan kinderen in groepjes met lampionnen langs de deuren. Zij zingen liederen die verwijzen naar Sint Maarten. Zij sporen 'rijken' aan om een centje of iets te eten te geven. Het gebeuren bij de poort van Amiens wordt herhaald. Kinderen komen met zakken vol fruit en zoetheid thuis.

Sint Martinus Bisschop
Roem van alle landen
Dat wij hier met lichtjes lopen
is voor ons geen schande
Hier woont een rijke man
die ons wel wat geven kan
geef een appel of een peer,
ik kom het hele jaar niet weer.
't Hele jaar dat duurt zo lang
Eer mijn lichtje branden kan.

**“HISTORISCH
BESEF IS DAT
JE ALS SOCIAAL
WERKER WEET
WAAR JE WERK
VANDAAN KOMT.”**

2 / GESCHIEDENIS VAN SOCIAAL WERK

1. Waarom, wat en hoe?

Waarom geschiedenis?

Voor wie haast heeft, volgen hier in trefwoorden zestien redenen om je in de geschiedenis te verdiepen:

Willen weten – Begrijpen – Verklaren – Verbanden leggen –

In ander perspectief plaatsen – Rekenschap afleggen –

Beeldvorming corrigeren – Beeldvorming nuanceren – Gevoel

voor proporties krijgen – Lessen trekken – Waarschuwen –

Ontzenuwen – Ontmythologiseren – Inspireren – Verhalen

vertellen – In ere houden.

Breed sociaal werk

Sociaal werk is een uiterst veelzijdig en dynamisch werkveld. Het gaat kort gezegd om maatschappelijke opvang, hulp en verheffing. Dit is geen sluitende definitie (als die al mogelijk is), maar het geeft wel de richting aan. Armenzorg, maatschappelijke opvang en volksverheffing zijn de oudste activiteiten. Volksverheffing klinkt ouderwets, maar in de kern is dat hetzelfde als wat we sinds twintig jaar empowerment noemen (en dat klinkt al heel wat moderner).

Bij volksverheffing/empowerment gaat het om het ondersteunen van mensen en groepen die zich willen ontwikkelen, scholen, ontplooiën en meedoen in de samenleving. Sociaal werk omvat ook hulp- en dienstverlening aan mensen die materiële en psychosociale problemen hebben. En: sociaal werkers bieden hulp en ondersteuning bij het leefbaar maken van het dagelijks leven in huis, tehuis, buurt en samenleving en zij helpen daarin omstandigheden veranderen die blokkerend werken.

Dit lectoraat richt zich op het brede sociaal werk zoals dat gestalte krijgt in de werkvelden van de beroepsopleidingen Culturele en Maatschappelijke Vorming, Maatschappelijk Werk en Dienstverlening, Sociaal Juridische Dienstverlening, Sociaal Pedagogische Hulpverlening en Creatieve Therapie. Het sociaal werk grenst aan

(en overlapt soms) de werkvelden van de beroepsopleidingen Personeel en Arbeid, Integrale Veiligheidskunde en Pedagogiek. Samenwerkingspartners van het professionele sociaal werk zijn vrijwilligers en vrijwilligersorganisaties, woningcorporaties, gezondheidscentra, consultatiebureaus, scholen en beroepsonderwijs, gezondheidscentra, buurtzorg en thuiszorg, sportverenigingen, wijkagenten en andere *street level bureaucrats* (frontliniewerkers). Over de vraag of sociaal werk (social work) een beroep genoemd mag worden woedt sinds honderd jaar een internationale discussie. Er zijn boekenkasten over volgeschreven. Het lectoraat onderzoekt deze discussie die heeft geleid tot omschrijvingen van sociaal werk, zoals in het recente *Basisboek Social Work* als "kennis- en handlingsgebied" dat 'mensen ondersteunt om zelf- en medeverantwoordelijk te zijn en hun sociale rechten te realiseren.'¹ Of de omschrijving van Social Work die in juli 2000 is vastgesteld door de International Federation of Social Workers (IFSW): "The social work profession promotes social change, problem solving in human relationships and the empowerment and liberation of people to enhance well-being. Utilising theories of human behaviour and social systems, social work intervenes at the points where people interact with their environments. Principles of human rights and social justice are fundamental to social work."² Deze omschrijvingen – en de veronderstellingen die erin zijn verwerkt – zijn ook zelf weer onderwerp van onderzoek, omdat opvattingen over afbakening, doelstellingen, middelen en werkwijzen van het sociaal werk aan verandering onderhevig zijn. Sociaal werk is altijd en bij uitstek (historisch en actueel) contextgebonden. Het gaat immers over wisselwerkingen in concrete historische situaties tussen concrete mensen en hun omgevingen, zoals gezinnen, families, sociale milieus, buurten en de samenleving als geheel. Het moderne professionele sociaal werk ontstond in de tweede helft van de negentiende eeuw uit de godsdienstige en algemeen humanitaire idealen en praktijken in volksontwikkelingswerk, armen-

¹ Hans van Ewijk, Frans Spierings, Ria Wijnen-Sponselee, *Basisboek Social Work*, 38.

² Citaat in *Basisboek Social Work*, 37.

zorg, sociaal ondernemerschap, kinderbescherming en de zorg voor gevangenen, psychiatrisch patiënten en gehandicapten. Democratische en emancipatorische bewegingen hebben een grote invloed uitgeoefend.

Als centrale waarden worden in het begin van de eenentwintigste eeuw genoemd:

- Respect voor de gelijke waarde en waardigheid van alle mensen.
- Mensenrechten en sociale rechtvaardigheid.
- Erkenning van pluralisme en diversiteit.
- Presentie en solidariteit.
- Het willen verlichten van noden.
- Het ontwikkelen van potenties in mensen, empowerment.
- Sociale insluiting, inclusief denken.

Historisch besef als hulp

Zestig jaar geleden trok Marie Kamphuis, vernieuwer van het maatschappelijk werk en directeur van de Groningse Academie voor Sociale en Culturele Arbeid, twee lessen uit de geschiedenis.

Zij eindigde haar historisch overzicht van het sociaal werk met de volgende woorden:

- "1. Nieuwverworven inzichten en waarden kunnen verloren gaan en ook weer als nieuw ontdekt worden. Zij blijven, zelfs al zijn zij door velen aanvaard, niet vanzelf bestaan; zij moeten voorgestaan, vastgehouden, verdedigd en gepropageerd worden.
2. De in een bepaalde periode nieuwverworven en toegepaste inzichten zijn op zich niet voldoende om een bepaald werk op het vereiste niveau te houden. De maatschappij ontwikkelt zich steeds verder, compliceert en differentieert zich en gestadig doen zich structuurveranderingen voor. De fout die veel vernieuwingsbewegingen na enige tijd maken, is dat zij hiervoor niet of niet voldoende oog hebben en dat zij, zichzelf gelijkblijvend en hun destijds goede principes volgens de eenmaal vastgestelde methode toepassend, bij de maatschappelijke ontwikkeling ver ten achter raken."³

³ Marie Kamphuis (1907-2004), 'Uit de voorgeschiedenis. Historische notities', in: *Helpen als ambacht*, 56-57.

Ook latere auteurs, met een respectabele staat van dienst in het sociaal werk, pleitten voor historisch besef. Piet Winkelaar, auteur van het handboek *Methodisch werken*, stelde in 1999 in zijn afscheidscollege op Hogeschool De Horst: "Naast wederkerigheid en bezig zijn met verandering speelt historiciteit in het sociaalagogisch werk een cruciale rol. Zicht hebben op geschiedenis en achtergronden van mensen en situaties is onmisbaar in het werken met en voor mensen, want alles wat mensen doen heeft een achtergrond, een geschiedenis die hen gemaakt heeft tot wat ze nu zijn."⁴

Nel Jagt legde in het *Beroepsprofiel van de maatschappelijk werker* (2006) nog een ander accent: "(...) De spiegel van het verleden kan helpen bij het vermijden van eenzijdigheden uit vroeger jaren en bij het benutten van de winst die elk tijdperk heeft opgeleverd. In die zin zouden juist innovatoren er veel aan kunnen hebben, maar vaak komen zij daar niet aan toe."⁵

Met andere woorden: steek je voelsprietten uit, gooi de schat aan ervaring die eerder werd opgedaan niet over de schutting, verdiep je... inderdaad: verdiep je in de geschiedenis. Verricht onderzoek, lees boeken over de geschiedenis van je vak, volg de discussies, spreek met oudere collega's (ook al ogen ze wat ouderwets en zijn ze soms wat klagerig), interview de gepensioneerden. Zoek de waardevolle en duurzame kern en probeer die te verbinden met de omstandigheden en taken van nu.

Vragen stellen aan de geschiedenis

Kennis van de geschiedenis wordt verzameld uit bronnen uit de tijd die de historicus onderzoekt: verslagen, publicaties, kranten, brieven, dagboeken, interviews, memoires, schilderijen, gegevens over de dominante cultuur of subcultuur, verhoudingen tussen rangen en standen, de geloofsopvattingen, gebruiken, levensomstandigheden. Vanuit de bronnen bouwt de onderzoeker een beeld op van het verleden, waarbij hij of zij een selectie maakt, een interpretatie geeft,

⁴ Piet Winkelaar, *De noodzaak van religie in het sociaal-agogisch werk*.

⁵ Nel Jagt, 'Kijken in de spiegel van het verleden', in *Beroepsprofiel van de maatschappelijk werker*, 94.

een beeld vormt. De historicus maakt er een begrijpelijk en aannemelijk verhaal van. Dat klinkt subjectief, en inderdaad, de persoon van de historicus speelt een belangrijke rol in dit proces van onderzoeken, selecteren, interpreteren. Maar het gebeurt op een controleerbare manier. De bronnen zijn openbaar en het gekozen perspectief is geëxpliciteerd. Een andere onderzoeker kan andere vragen stellen, een andere selectie maken en een andere interpretatie kiezen, maar ook dan weer op basis van gedegen onderzoek van openbare bronnen. De resultaten kunnen met elkaar in strijd zijn, maar elkaar ook aanvullen. Zonder kennis vanuit de bronnen is het historisch verhaal speculatief. Het is geen serieuze geschiedenis.

De historicus Jan Romein stelde dat geschiedschrijving altijd "in opdracht van de tijd" moet geschieden en volgens Pieter Geyl, een ander befaamd historicus, was de geschiedenis "een discussie zonder einde." Betekent dit dat elke tijd zijn eigen geschiedenis schrijft? In zekere zin wel, zoals een bekende uitdrukking stelt: "All history is contemporary history." (Benedetto Croce) Maar het is ook riskant: je zoekt, ziet en vindt in het verleden alleen wat past bij de culturele smaak, de politieke mode, de ideologische voorkeuren in het hier en nu. Het verleden wordt passend gemaakt voor hedendaags gebruik. Ik ben het eens met de historicus Gerrit Schutte die stelde dat serieuze geschiedschrijving recht moet doen aan de mens en de tijden van toen, en die juist niet mag beoordelen naar onze eigen normen en opvattingen: "Misschien is het daarom beter te stellen, dat elke tijd zijn eigen vragen stelt aan het verleden. Vandaar dus, dat sommige tijden en onderwerpen nu 'niet interessant' zijn, of op een andere manier bevraagd worden."⁶

Historisch besef en beroepsidentiteit van de sociaal werker

Historisch besef is dat je als sociaal werker weet waar je werk vandaan komt. Je staat in een traditie. Als je goed kijkt zie je niet alleen de verschillen, maar ook de overeenkomsten tussen vroeger en hoe het nu is. Soms is een ogenschijnlijk spiksplinternieuw idee

⁶ Citaat in: Henk Michielse e.a. (red.), *Lokale geschiedenis tussen lering en vermaak*, 13.

al eeuwen geleden ontstaan en uitgeprobeerd. Oog krijgen voor continuïteit en discontinuïteit, veranderingen en overeenkomsten, dat is historisch besef.

De geschiedenis van je vak kennen – en kunnen plaatsen binnen de algemenere maatschappelijke ontwikkeling – versterkt de beroepsidentiteit: jezelf serieus nemen enerzijds en je werk kunnen relateren en relativeren anderzijds. Kennis van wat meer algemene maatschappelijke ontwikkelingen geeft de ontwikkelingen binnen je eigen vakgebied reliëf: je ziet vooruitgang, ontwikkeling, of juist stilstand en afbraak.

Historische kennis is voor nieuwe generaties sociaal werkers onontbeerlijk en kan inspirerend zijn: je put uit de bronnen van de door vorige generaties opgebouwde professionele handelings- en interpretatiekaders, je werkt vanuit waarden die het werk krachtig maken, je hanteert methoden waarvan gebleken is dat ze effectief zijn. Je weet dat een goede methode belangrijk is, maar dat het mensenwerk blijft. Mensenwerk betekent: werken van mens tot mens. Het maakt uit wie het werk doet.

Heeft geschiedenis nut?

De vraag naar het nut van geschiedenis is makkelijker gesteld dan beantwoord. Het allersimpelste antwoord is dat geschiedenis duidelijk maakt hoe een bepaalde situatie tot stand is gekomen. Wat is er gebeurd, wie was er bij betrokken, welke motieven en belangen waren in het spel, wat was de context? Waarom zijn er Thomashuizen? Waarom komt het seksueel misbruik van pupillen door groepsleiders nu pas aan het licht? Hoe komt het dat het concept 'burgerkracht' anno 2011 opeens opduikt in debatten over vormgeving van maatschappelijk welzijn? Hoe is het mogelijk dat marktwerking zijn intrede heeft gedaan, uitgerekend in de sociale sector waar dat nog geen vijftig jaar geleden voor onmogelijk werd gehouden?

Het is ook een belangrijke functie van historisch onderzoek om onjuiste (generaliserende) voorstellingen te corrigeren, of minstens te nuanceren: 'De negentiende-eeuwse liefdadigheid was een hobby van burgerlijke bevoogdende dames die zich verveelden.' 'In de jaren vijftig viel je flauw van de spuitjeslucht.' 'Het sociaal

werk van de jaren zeventig werd geteisterd door geitenwollen sokken.' 'De marktwerking die in de jaren negentig werd ingevoerd was een zegen.'

Zonder historisch geheugen sta je met je mond vol tanden tegenover dit soort generalisaties.

Achteruitkijkspiegel van het sociaal werk

De metafoor van de achteruitkijkspiegel is aansprekend. Sinds Marie Kamphuis in 1986 haar memoires deze titel meegaf, is het binnen het sociaal werk een veelgebruikte metafoor. Het is een mooi beeld. Maar... nu nog de wettelijke verplichting. Hoe zeker is het dat alle leerlingen en studenten iets van de geschiedenis meekrijgen in het beroepsonderwijs? In het vmbo, mbo, hbo? Zoals voor elk voertuig zou de achteruitkijkspiegel ook voor het sociaal werk en de beroepsopleiding verplicht moeten zijn – zo stelde de Rotterdamse lector Ton Notten onlangs voor: een (historische) achteruitkijkspiegel aan de linker- en rechterzijde én in het midden van het blikveld.

Historische reflectie

Reflectie staat in hoog aanzien in het hedendaagse beroepsonderwijs. Het boek van Donald Schön, *The reflective practitioner* (1983) heeft in het verlengde van de hausse van het ervaringsleren in de jaren zeventig school gemaakt. Het was een correctie op onderwijs-situaties waar niet of te weinig, te theoretisch of te ideologisch over het werk en de opgedane praktijkervaringen werd gesproken. Er werd misschien teveel theoretische kennis gedoceerd, zonder die te verbinden met de beroepspraktijk. Maar zoals vaker werd het kind (de kennis) met het badwater (een te theoretische werkwijze) weggegooid. Kennis kwam in het verdomhoekje en reflecteren veroverde een sterrenstatus. Reflectie werd een must: voor, tijdens, maar ook na je werk. Zelfstandig nadenken en van je fouten leren. Als je gevoel zegt dat iets op het werk niet pluis is, neem dat gevoel serieus. Bespreek je ervaringen met collega's. Stel leerdoelen op, onderzoek of je ze gehaald hebt, leer levenslang. Maak een professioneel ontwikkelingsplan. Het was en is heel positief allemaal, maar soms ook wat doorslagen. Er kwam de klacht van studenten:

‘We reflecteren ons een bult, maar wat leren we eigenlijk?’

Het lectoraat Geschiedenis van het sociaal werk stelt bij het vele reflecteren de vraag: hoe breed of hoe smal is het materiaal waarover gereflecteerd wordt? Wat is het referentiekader? Hoe wordt de reflectie verbonden met kennis en inzichten uit de geschiedenis, de sociologie, de psychologie, de pedagogiek, de filosofie, de levensbeschouwelijke stromingen?

Het lectoraat pleit – aanvullend, kaderscheppend, vormend en verdiepend – voor de historische dimensie in de reflectie.

Het onderzoeken van de geschiedenis is een verrijkende vorm van reflectie op het handelen. Een paar voorbeelden:

- Wat zijn de waarden die ons werk sturen, wanneer, waarom en hoe zijn deze waarden ontstaan en hoe veranderen zij?
- Hoe veranderen wijzelf in het hanteren van deze waarden? Hoe zijn onze voorgangers hiermee omgegaan?
- Sinds wanneer bestaat het probleem dat veel verschillende instanties zich met een en hetzelfde probleemgezin bezighouden en dat het zo moeilijk is om tot onderlinge afstemming te komen?
- Wat is de invloed van efficiencydenken over een langere periode gezien? Welke invloed heeft dit economische denken in onze instelling, in het overheidsbeleid?
- Wat wordt bedoeld met burgerschap? Waar komt het begrip burgerschap eigenlijk vandaan? Welke eisen worden aan burgers gesteld? Kunnen de mensen met wie wij werken zulke burgers zijn?
- Sinds wanneer en door welke factoren is het administratieve werk zo toegenomen, dat veel sociaal werkers klagen dat zij meer achter de computer zitten dan dat zij mensen zien? Voor welke problemen moest het nieuwe bureauwerk een oplossing bieden? Lukt dat? Wat zijn de alternatieven?
- Impact van de veranderende politieke, economische, sociaal-culturele en ideologische conjunctuur. Hier duikt het begrip ‘tijdgeest’ op, een moeilijk grijpbaar, maar niettemin belangrijk verschijnsel. De dominante tijdgeest van de late jaren zestig stond haaks op die van de vroege jaren vijftig. De tijdgeest van de jaren zeventig verschilt radicaal van die van de jaren tien van de eenen-twintigste eeuw. Tijdgeest omvat veranderende waarden, normen en (definities van) begrippen. Denk aan ‘verantwoordelijkheid’,

'gedwongen en vrijwillige hulpverlening', 'recht hebben en recht eisen'.

Stamgasten

De geschiedenis kent zo haar stamgasten: terugkerende dilemma's. De redactie van de Canon Sociaal Werk Nederland schreef hierover: 'Iemand zit in de problemen en heeft hulp nodig. Maar is dat nu zijn eigen schuld of de schuld van de samenleving, de omstandigheden? Wordt die hulp geleverd om hem in het gareel te krijgen of hem vooruit te helpen? Mag het gedwongen of moet het vrijwillig? Moet zijn familie voor hem zorgen of kan dat beter door professionals worden gedaan? En wie betaalt het: de kerk, de staat of de man of vrouw zelf? Dat zijn vragen die de geschiedenis van het sociaal werk altijd hebben omgeven. Honderden jaren geleden lagen de accenten anders, maar veel vragen en discussies waren hetzelfde. Het zijn altijd terugkerende vragen, of, zo men wil, dilemma's'.⁷

Basiskennis en historische competenties

Kennis van de geschiedenis hoort thuis in de body of knowledge van onze opleidingen. Basiskennis en historische competenties zijn allebei van belang. De een kan niet zonder de ander. Historische basiskennis is onmisbaar voor het hebben van overzicht, het zien van de grote lijnen, het ontdekken van de samenhang. Deze kennis voedt de intellectuele ontwikkeling en is daarom belangrijk, ook voor sociaal werkers. Het draagt eraan bij dat we ons een samenhangend beeld van de werkelijkheid kunnen vormen. Of, om met de wetenschapsjournalist Joshua Foer te spreken, zonder dit referentiekader (hij noemt het een spinneweb) zien we slechts losse feiten zonder betekenis. Hoe meer gaten ons spinneweb vertoont, hoe meer nieuwe kennis langs ons heen glijdt: "Kennis verrijkt onze ervaring."⁸

⁷ Zie <http://www.canonsociaalwerk.eu/nl/essays.php>; geraadpleegd op 27 september 2011.

⁸ Joshua Foer, *Het geheugenpaleis. De vergeten kunst van het onthouden*. Ook: interview met Joshua Foer door Peter Giesen, *De Volkskrant*, 24 september 2011.

Elke opleiding en zelfs elke specialisatie of minor zou moeten beschikken over een historisch overzicht van de ontwikkeling van het eigen werkveld. Soms is dat overzicht beschikbaar als basisboek of handboek geschiedenis, en soms als inleidend hoofdstuk in een handboek. Maar vaak ook niet. Hier is nog werk te doen. Historische competenties zijn kernattitudes, methoden en vaardigheden van het historisch ambachtelijk onderzoek en het historisch kunnen denken en analyseren. Het gaat allereerst om studievaardigheden en onderzoeksvaardigheden. Hierbij is het kunnen bestuderen van een of meer boeken met behulp van een eigen uittreksel een onderschatte vaardigheid. Het effectief kunnen zoeken naar en correct kunnen omgaan met de bronnen die via het internet toegankelijk worden is ook een belangrijk aandachtspunt.⁹ Deze vaardigheden zijn ook algemener van toepassing in de beroepen waarvoor wij opleiden. Naast deze studie- en onderzoeksvaardigheden horen de volgende historische competenties thuis in de omschrijving van de competenties die in de curricula centraal staan.

Deze meer specifiek historische competenties zijn:

- Historisch besef tonen ('Dit vraagstuk of verschijnsel komt niet uit de lucht vallen, maar heeft een achtergrond, er zijn oorzaken, er is een voedingsbodem, enz.').
- Feiten en sociale processen in de (historische) context kunnen plaatsen.
- De samenhang tussen oorzaken en gevolgen kunnen onderzoeken en analyseren.
- Kritisch (= onderscheidend) kunnen analyseren van beleid, visies en methoden (wie vertelt dit verhaal, welke motieven en belangen zijn in het spel, wat is het doel?).
- Aandacht hebben voor chronologie (in welke tijdsvolgorde speelt dit zich af, wat gebeurde eerst en wat later?).
- Besef hebben van tijd- en plaatsgebondenheid (waarden, normen, gedrag kunnen verschillen al naar gelang waar men woont en in welke tijd men leeft).

⁹ Ewoud Sanders, *EHBO. Eerste Hulp Bij e-Onderzoek*.

- Kunnen signaleren en analyseren van de wisselwerking tussen de niveaus van ontwikkelingen en gebeurtenissen op verschillende niveaus (micro – meso – macro).

Veranderingen

Geschiedenisonderzoek laat zien dat samenlevingsverhoudingen niet voor altijd gegeven zijn, maar in de loop der tijd veranderen. Veranderingen in de macrosfeer veroorzaken ook veranderingen in de meso- en microsfeer. Deze veranderingen werken door in de praktijk van het sociaal werk. Oorlogen, hongersnoden en recessies. Vluchtelingen, immigranten, werklozen. Modernisering en welvaart, mensen die daarvan profiteren en mensen die daardoor achterop raken. Dat gebeurt nu en dat gebeurde vroeger ook. In de eerste tien jaar van de eenentwintigste eeuw zijn de positie, de bejegening en de voorzieningen van en voor armen ('echte minima') anders dan in de jaren zestig tot en met de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Wat zijn de verschillen? Zijn er ook overeenkomsten? Hoe en door welke invloeden is het beleid veranderd ten aanzien van verstandelijk gehandicapten, verwaarloosde jeugd, gedetineerden?

Enige kennis van andere disciplines zoals de filosofie, sociologie, psychologie, politicologie, economie, rechten, de sociale pedagogiek en vergelijkende godsdienstwetenschap is onmisbaar voor wie zich bezighoudt met historisch onderzoek. Dat kan niet allemaal uitvoerig in één opleiding, maar de docenten kunnen studenten wegwijs maken in de wereld van de gammawetenschappen.

Wie, wat, waarom, aan wie?

Onderzoek naar de geschiedenis van sociaal werk kan antwoorden geven op de volgende vragen.

- Is er sprake van 'geven' als eenrichtingsverkeer? (Het begrip 'geven' kan hier worden opgevat als 'bieden van hulp en sociale ondersteuning').
- Of is er ook sprake van wederkerigheid (reciprociteit)?
- Zijn er sociale verhoudingen en sociale verbanden die wederkerigheid mogelijk maken?

- Wie voelt zich verantwoordelijk?
- Vanuit welke motieven en belangen?
- Wie organiseert en wie geeft?
- Wie geeft wat?
- Waarom geeft men?
- Wat wil men bereiken?
- Aan wie geeft men?
- Wat zijn omstandigheden die bevorderen dat men geeft?
- Hoe verandert de bejegening van doelgroepen?
- Hoe veranderen doelstellingen en werkwijzen?
- Wat is het oordeel van de personen die de hulp ontvangen?
- Wat is de effectiviteit van de geboden hulp?

Basiskader

Een theoretisch basiskader voor onderzoek naar veranderingen in het sociaal werk biedt het volgende schema.

Onderzoek leert dat het sociaal werk in verschillende tijden heen en weer migreert binnen en tussen vijf maatschappelijke sectoren:

1. De informele sector: gezin, familie, buurt, vriendschapsnetwerken, digitale netwerken.
2. Het vrijwilligerswerk: kerken, verenigingen, comités, genootschappen, fondsen, civil society.
3. De overheid: plaatselijk, gewestelijk/provinciaal, landelijk
4. De markt: ondernemers en particuliere bedrijven.
5. Het maatschappelijk middenveld als geprofessionaliseerde en semigeprofessionaliseerde sector.

2. Plannen en projecten

Onderwijs in de bacheloropleidingen en nascholing

Instituut voor Social Work

- Basismodule geschiedenis propedeuse social work vernieuwen.
- Aandacht vragen voor historisch perspectief bij specifieke thema's in de hoofdfase zoals: huiselijk geweld, genderspecifieke hulpverlening, reclassering, verstandelijk gehandicaptenzorg, wijkgericht werken.

- Deskundigheidsbevordering docenten.

Faculteit Maatschappij & Recht

- Het historisch perspectief in de opleidingen faculteitsbreed bevorderen.

Hogescholen

- Deskundigheid en good practices uitwisselen.
- Leergang ontwikkelen voor docenten die in onderwijs iets aan geschiedenis doen.

Onderzoek voor werkveld en opleiding

Algemeen

De geschiedenis van het sociale beroep ontsluiten, mede aan de hand van actuele vraagstellingen.

Projecten en plannen

De Volkshogeschool in Nederland, 1932-2012, in opdracht van de Stichting voor Volkshogeschoolwerk, i.s.m. Johan Frieswijk. Symposium en aanbieding oktober 2012.

Conferentie, oktober 2013: Barmhartigheid. Vijfhonderd jaar sociale hulp in de Lage Landen 1500-2000.

Armenzorg tussen mededogen, solidariteit, ontkenning en welbegrepen eigenbelang. – initiatief met Llewellyn Bogaers en Henk Geertsema, mede in het kader van de internationale aandacht voor Refo500: Vijfhonderd jaar reformatie 1517-2017 en de effecten daarvan op armenzorg, diaconaat en sociaal werk.

De sociaal werker in historisch perspectief: generalist en/of specialist? In samenwerking met Hans van Ewijk (Universiteit voor Humanistiek), Margot Scholte en Ard Sprinkhuizen (lectoraat Maatschappelijk Werk van Hogeschool Inholland).

Historische schets reclasseringswerk 1823-1910-2010. In samenwerking met Marcel Krutzen.

Schuldhulpverlening en de Sociaal Juridische Dienstverlening in historisch perspectief. In samenwerking met Eelco Koot, Frans Verboekend en Nadja Jungmann.

Multicultureel sociaal werk in Nederland in historisch perspectief.

1. De bijdrage van vernieuwende praktijken in Molukse, Creoolse, Hindoestaanse, Antilliaanse, Turkse en Marokkaanse kring.
2. De bijdrage van gemengde sociaal werk praktijken.
In samenwerking met onder anderen Ella van 't Hof, Homayoun Mehrani, Hannie Nanlohy-Sniphout en Herma Tigchelaar.

Medewerking aan de Canon Sociaal Werk en deelcanons:

- Canon Verstandelijk Gehandicaptenzorg. Eindredactie in samenwerking met Ad van Gennep, oud hoogleraar Vrije Universiteit en Teun Post, oud-stafmedewerker Philadelphia.
- Canon Vrouwenhulpverlening en Emancipatie. In samenwerking met Suzanne Hautvast.
- Canon Jeugdzorg, in samenwerking met Henk Dries, Jos van der Lans, Ard Sprinkhuizen, Fedor de Beer, Janneke Wubs, Kees van der Wiel.
- Canon Maatschappelijk Werk, met als initiatiefnemers Anoushka Boet, Nel Jagt, Lou Jagt, Liesbeth Simpelaar, Ard Sprinkhuizen en het lectoraat Maatschappelijk Werk van Hogeschool Inholland.

3. Samenwerking

Het bijzonder lectoraat Geschiedenis van het sociaal werk werkt samen om kennis van de geschiedenis te bevorderen.

Canon Sociaal Werk

Een centrale plaats in die samenwerking heeft de redactie van de Canon Sociaal Werk: Jos van der Lans, Jan Steyaert, Ard Sprinkhuizen en Wim Verzelen; Maarten van der Linde maakt sinds 2008 deel uit van de redactie en redigeert de *Nieuwsbrief Netwerk Geschiedenis Sociaal Werk*.

Netwerk

Voorts zoekt het lectoraat contact en samenwerking met docenten en onderzoekers binnen en buiten Hogeschool Utrecht. Docenten en onderzoekers die deel uitmaken van dit informele en interdisciplinaire netwerk zijn:

Drs. Sharareh Atabaki-Nosratifard, studies Oosterse Talen, Cultuur en Geschiedenis en Samenlevingsopbouw, werkzaam als docent aan het Instituut voor Social Work van Hogeschool Utrecht. Promotie onderzoek: De ontwikkeling van social work in Iran. In haar werkzaamheden als sociaal-cultureel werker heeft zij zich beziggehouden met vrouwen in diaspora, identiteit en het construeren van een hybride gemeenschap in Nederland, een gemeenschap als kruisingsproduct van verschillende culturen. Zij werkte aan het project *Women in Diaspora, Identity and Constructing Hybrid Community in The Netherlands*.

Dr. Corrie Berghuis, historica, publiceerde over het vluchtelingen- en migrantenvraagstuk in de twintigste eeuw, en staat vooral bekend om haar proefschrift *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid. Het Nederlands toelatingsbeleid voor vluchtelingen en displaced persons van 1945 tot 1956* en om haar bronnenpublicatie *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* die zij in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken schreef. Ze was onderzoeker en redacteur bij het Nationaal Archief, docente Onderzoeksjournalistiek aan de Vrije Universiteit, docente Media, Nieuws en Onderzoek aan de Hogeschool van Amsterdam. Nu is zij docente Geschiedenis en Maatschappijleer bij de voorbereidingscursus Colloquium Doctum van Hogeschool Utrecht, en doet zij research voor een filmproject over de Europees-Joodse vluchtelingen in Marokko in de Tweede Wereldoorlog. Zij is als geassocieerd onderzoekster verbonden aan het NIOD, Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies te Amsterdam.

Drs. Anoushka Boet, studies hbo Maatschappelijk Werk en Dienstverlening (propedeuse) en geschiedenis, specialisatie

vrouwenstudies (doctoraal). Werkt bij MOVISIE als adviseur in het team Huiselijk en Seksueel Geweld. Publiceerde over uiteenlopende onderwerpen uit de geschiedenis van het sociaal werk. Als bestuurslid van de Marie Kamphuis Stichting betrokken bij het Marie Kamphuis Archief (het centrum voor de geschiedenis van het Nederlandse maatschappelijk werk) en bij het samenstellen van de Canon Maatschappelijk Werk.

Dr. Llewellyn Bogaers, studeerde geschiedenis en werkt als freelance cultuurhistorisch onderzoeker vanuit haar bureau Levend Verleden Utrecht (www.levendverledenutrecht.nl). Zij promoveerde op een onderzoek naar de mentaliteit, religiositeit en sociabiliteit in laatmiddeleeuws Utrecht. Op basis van uitgebreid bronnenonderzoek ontwikkelde zij een nieuw perspectief op buurtleven en armenzorg in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Naast het verzorgen van lezingen, rondleidingen en cursussen doet Llewellyn Bogaers onderzoek, bijvoorbeeld naar ontwikkelingen binnen het maatschappelijk werk van de twintigste eeuw, in opdracht van het lectoraat Maatschappelijk Werk van Hogeschool Inholland. Hiernaast werkt zij aan een onderzoek naar de reformatie in Utrecht en de impact van de reformatie op de armenzorg en het buurtleven in Utrecht (1525-1640).

Drs. Stijn Bollinger, Amerikanist/historicus, werkzaam als docent bij het Instituut voor Recht van Hogeschool Utrecht. Vakgebieden: onderzoek, maatschappelijke ontwikkeling, organisatiekunde. Daarnaast werkzaam als promovendus bij George Harinck (Vrije Universiteit) op het gebied van de historische ontwikkeling van de verhouding overheid en levensbeschouwelijk particulier initiatief in Nederland, met speciale aandacht daarbinnen voor het Leger des Heils.

Drs. Maaike de Boois, studies sociologie en Nederlands, werkt aan een promotieonderzoek over de Nederlandse andragologie. Dit onderzoek beoogt de geschiedenis en bijdrage van de Nederlandse andragologie inzichtelijk te maken als academische studie en in relatie tot het beroepsveld van sociaal werk en het maatschappelijke discours. Naast haar onderzoek geeft zij bij de

opleiding Sociaal Juridische Dienstverlening van Hogeschool Utrecht les over schriftelijke communicatie, onderzoeksvaardigheden en argumenteren.

Dr. Johan Frieswijk, historicus. Werkte als docent en onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam, Hogeschool de Horst te Driebergen, Rijksuniversiteit Groningen (andragogiek) en de Fryske Akademy in Leeuwarden. Publiceerde boeken en artikelen over de sociale geschiedenis, in het bijzonder de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Friesland en over de recente geschiedenis van Friesland. Promoveerde op een onderzoek naar strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het Noorden van Nederland. Bij zijn afscheid van de Fryske Akademy werd het symposium 'Biografie en Arbeidersbeweging' georganiseerd. Werkt nu samen met Maarten van der Linde aan een geschiedenis van de Volkshogeschool in Nederland.

Dr. Henk Geertsema studeerde maatschappelijk werk in Zwolle (GSA) en Amsterdam (PVO), daarna andragogiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Promoveerde in 2004 bij prof. Lambert Mulder en prof. Geert van der Laan op een onderzoek naar terugkerende elementen in het maatschappelijk werk-handelen vanuit de geschiedenis van theorievorming in relatie tot concrete contexten van de beroepspraktijk. Werkt bij de Gereformeerde Hogeschool Zwolle, onder andere als docent gemeenteopbouw en agogiek.

Dr. mr. Maarten Hageman, studies geschiedenis en rechten, werkte na zijn studie in het openbaar bestuur. Hij is sinds september 2009 directeur van de Faculteit Maatschappij & Recht van Hogeschool Utrecht. Hij promoveerde op een onderzoek naar de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten in de stad Nijmegen en omstreken in de beginfase van de Nederlandse Opstand tegen Spanje. Als historicus, jurist en faculteitsbestuurder vindt hij historisch besef van belang: "Aandacht voor de geschiedenis van je werk en studieveld kan je blik aanmerkelijk verruimen en verdiepen. Geschiedenis is als een reis: het leert van de uitdagingen, problemen en de oplossingen en ook wel de fouten uit het verleden.

Kennis over het verleden nodigt ons uit na te denken over de oplossingen van het heden: zijn dat de juiste, adequate oplossingen of zijn ze op hun beurt tijd- en plaatsgebonden en dus voor verbetering en verandering vatbaar?"

Drs. Suzanne Hautvast, studies doctoraal geschiedenis en hbo Maatschappelijk Werk en Dienstverlening, deed historisch onderzoek naar onderwijs, welzijnswerk, gender en sociaal werk door religieuze vrouwen. In 2002 verruilde ze het afstandelijke onderzoek voor het actieve maatschappelijk werk en begon in verslavingszorg. Momenteel werkt ze in de maatschappelijke opvang. Het bestuderen van de geschiedenis leerde haar dat er altijd een ander perspectief mogelijk is, een inzicht dat zij nog vrijwel dagelijks probeert toe te passen in haar huidige werk.

Drs. Ella van 't Hof, studie Algemene Literatuurwetenschap en Godsdienstwetenschap. Werkt als hogeschooldocent bij het Instituut voor Social Work in Utrecht. Docent/trainer (interculturele) communicatie, supervisor en coördinator van de minor Islam en samenleving. Geïnteresseerd in narratologie en levensverhalen. Doet vanuit het lectoraat Innovatieve Maatschappelijke Dienstverlening onderzoek naar levensbeschouwelijke diversiteit in de beroepspraktijk van social work, in samenwerking met MOVISIE.

Drs. Hans van Keken, socioloog, docent praktijkonderzoek bij de opleidingen vallend onder Social Work van Hogeschool Utrecht. Publiceerde o.a. over de probleemstelling bij praktijkonderzoek (www.voorhetonderzoek.nl). Hij is nu bezig met een studie naar 'de oorsprong van de creatieve therapie'; het allereerste begin van de muziek- en dramatherapie en beeldende therapie. Vanuit welke ideeën en op welke wijze werden deze media op therapeutische wijze ingezet? Met een dynamische bronnenontsluiting. Hij is indertijd afgestudeerd op de sociogenese van de begrippen beschaafd en beschaving, een sociologisch, taalkundig historisch onderzoek. Van zijn hand is ook een boekje verschenen over de oorsprong van het apenstaartje, het @-teken.

Drs. Eelco Koot, studies politicologie (doctoraal) en rechten (kandidaats), werkzaam als hogeschooldocent Sociaal Juridische Dienstverlening op Hogeschool Utrecht. Lid van de kenniskring van het lectoraat Participatie en Maatschappelijke Ontwikkeling binnen het Kenniscentrum Sociale Innovatie van Hogeschool Utrecht en coördinator van de minor Geld en Schulden. Probeert elk juridisch/sociaalagogisch onderwerp in historische context te plaatsen.

Marcel Krutzen, studies pastoraal werk, leraar voortgezet onderwijs godsdienst en levensbeschouwing en maatschappelijk werk. Sinds 1986 reclasseringswerker in het arrondissement Maastricht. Op detacheringsbasis enkele jaren geschiedenis van het maatschappelijk werk gedoceerd aan studenten van Hogeschool Zuyd in Sittard. Vooral geïnteresseerd in de geschiedenis van het reclasseringswezen in Nederland. O.a. voor het vakblad *SoziO-SPH* schrijft hij artikelen over reclasseringspioniers en andere pioniers uit de geschiedenis van het sociaal werk in Nederland.

Homayoun Mehrani is als gespecialiseerd maatschappelijk werker/systeemtherapeut verbonden aan Dimence in Zwolle. Hij is werkzaam in het team cultuur en psychiatrie. Daarnaast is hij als docent werkzaam op het Instituut voor Social Work van Hogeschool Utrecht. Hij organiseerde diverse studiedagen over vluchteling-zijn in Nederland en thema's uit de Islam. Hij is kerndocent van de minor Islam in de samenleving en doceert onder andere Inleiding Islam, Geschiedenis van de Islam, Radicale denkers, Geschiedenis en actualiteit van de politieke islam, Geschiedenis van het Midden-Oosten.

Prof. dr. Herman Noordegraaf, socioloog en theoloog. Werkt als docent en bijzonder hoogleraar diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. Promoveerde op een studie over het christensocialisme van Bart de Ligt. Publiceerde vele artikelen en boeken, o.a. over het sociale denken en het diaconaat van kerken en over markante vertegenwoordigers van het religieus-socialisme. Initiatiefnemer van o.a. de Banning Leergang. Belangrijk aandachtspunt in zijn recente onderzoek is de rol die kerkelijke gemeenschap-

pen kunnen spelen bij de uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo).

Prof. dr. Maarten Prak werkt als hoogleraar economische en sociale geschiedenis bij het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht. Hij houdt zich bezig met de geschiedenis van het burgerschap, internationaal, maar vooral in de Nederlandse steden in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. In zijn vele publicaties is de stedelijke armenzorg een terugkerend onderwerp. Maarten Prak is lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschap en voorzitter van de wetenschapscommissie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Drs. Liesbeth Sijpe, studies hbo Inrichtingswerk (SPH) en doctoraal filosofie, geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte. Zij deed research en advieswerk voor historische musea en ten bate van sociaal beleid. Vanuit haar eigen Tekstbureau Philo schrijft zij o.a. voor de Marie Kamphuis Stichting over historische en eigentijdse hervormingen in het sociaal werk.

Drs. Ard Sprinkhuizen, studie sociale psychologie en cultuur- en godsdienstpsychologie, onderzoekt het sociaal werk en het sociaal beleid in Nederland en publiceert daarover regelmatig. Onder andere een onderzoek naar de geschiedenis van het lokaal welzijnsbeleid sinds de jaren veertig van de twintigste eeuw op rijksniveau en op lokaal niveau in opdracht van het ministerie van VWS. Sinds 1996 verbonden aan het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn en haar rechtsopvolger MOVISIE. Daarnaast is hij associate lector Maatschappelijk Werk aan de Hogeschool Inholland en redacteur van de canon Sociaal Werk.

Drs. Herma Tigchelaar, studie theologie, werkt als docent religiestudies, culturele diversiteit, sociaal onderzoek en ethiek in het Instituut voor Social Work van Hogeschool Utrecht. Publiceerde o.a. over normatieve professionalisering in een multiculturele context (jeugdzorg). Werkt aan een promotieonderzoek: Social work en

religieuze diversiteit. Het historisch perspectief heeft een belangrijke plaats in haar onderzoek en onderwijs, zoals ook in haar leerboek *Retourtje inzicht* (coauteur Toinette Loeffen). Motto: 'Niets ouds is er onder de zon. Alles gebeurt voor het eerst, maar op een eeuwige manier.' (Jorge Luis Borges, Argentijns schrijver en dichter)

Drs. Corrie Verstoep, studie sociale en economische geschiedenis, met accent op rurale samenleving in transitie, werkzaam op Hogeschool Utrecht in de opleiding maatschappelijk werk. Publiceerde over diverse onderwerpen uit de sociale geschiedenis en recent over de hofjes voor ouderen in de stad Utrecht. Stelde recent de tentoonstelling '600 jaar Ouderenzorg' samen in het Utrechtse zorgcentrum Bartholomeus Gasthuis. In de Faculteit Gezondheidszorg van Hogeschool Utrecht verzorgt zij voor de minor Bruggen in de zorg het onderdeel Biografisch werken en Oral History.

Prof. dr. Berteke Waaldijk, historica, hoogleraar Taal- en cultuurstudies in de Faculteit Geesteswetenschappen van Universiteit Utrecht. Zij promoveerde in 1996 aan de Erasmus Universiteit op een vergelijkende studie naar de geschiedenis en de sekse van het maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten. Berteke Waaldijk doet onderzoek naar de geschiedenis van sekse, cultuur en burgerschap. Specifieke onderzoeksprojecten zijn gericht op: (1) koloniale cultuur in Nederland, (2) Maatschappelijk werk en de Europese geschiedenis van sociale zorg, (3) Geschiedenis, filosofie en wetenskapskritiek van de humaniora en (4) Nederlandse vrouwen-geschiedenis.

Drs. Bart Wagemakers, studie geschiedenis, docent aan de leraren-opleiding van de Faculteit Educatie, Hogeschool Utrecht. Cursussen o.a. Religieuze Geschiedenis en Archeologie, Musea & Onderwijs, minor Geschiedenis van het jodendom, christendom en de islam. Lid van het Academieteam Multiperspectiviteit in geschiedenis(onderwijs). In zijn promotieonderzoek richt Bart zich op de samenleving van Romeins Palestina in de eerste eeuw.

**“DE OUT-
REACHENDE
OF EROPAF!=
WERKWIJZE
STAAT IN EEN
EEUWENOUDE
TRADITIE”**

3 / DOE WEL, MAAR... ZIE OM

Op zoek naar vergeten Eropaf!-pioniers

In deze openbare les luidt mijn stelling: de outreachende of Eropaf!-werkwijze die aan het einde van de twintigste eeuw werd ontdekt als de corebusiness van het brede sociaal werk, staat in een eeuwenoude traditie.¹ Om dat aan te tonen zet ik vanmiddag de schijnwerpers op de lange negentiende eeuw die begon met de revoluties in Amerika en Frankrijk en eindigde met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Ik vraag uw aandacht voor vijf vrijwel vergeten Eropaf!-pioniers uit deze periode: Elisabeth Fry, Thomas Chalmers, Daniel von der Heydt, Octavia Hill en Johanna ter Meulen.

Maar eerst schets ik met hulp van de caleidoscoop de ontwikkeling van het oude naar het nieuwe gemeenschapsdenken. Het oude gemeenschapsdenken raakte in de loop van de jaren vijftig, begin jaren zestig in een crisis. Maar aan het einde van de jaren tachtig, begin jaren negentig bleek de spirit van sociaal werk dat zich het lot aantrekt van kwetsbare burgers, toch niet zo morsdood als werd gedacht. Het Eropaf-elan dat zich toen manifesteerde, was daarvan het bewijs.

Als introductie op de vijf pioniers schets ik vervolgens de negentiende eeuw als de eeuw waarin het sociale geweten ontwaakt op een grotere schaal dan voorheen. Het is een eeuw waarin grote humanitaire hervormingen worden ondernomen. Na de pioniers volgen enkele conclusies.

Caleidoscopische beelden

Een voordeel van het ouder worden is dat je met jezelf in gesprek kunt gaan en zo persoonlijke oral history kunt bedrijven.²

¹ Vooral: *Eropaf! Manifest Eropaf! 2.0* (2010); Van der Lans, *Eropaf! De nieuwe start van het sociaal werk* (2010); Van Doorn, Van Etten en Gademan, *Outreachend werken* (2008); Van Doorn, *Outreachende hulpverlening* (2004); Van der Lans, Medema, Räkera, Bemoeien werkt (2003); Kuypers en Van der Lans, *Naar een modern paternalisme* (1994); Henselmans, *Bemoeizorg* (1993).

² Geïnspireerd door Köbben, *De tijdgeest*, 9-16.

Mijn kijk op ongeveer vijftig jaar bewust meegemaakte geschiedenis lijkt op een caleidoscoop: je draait aan het ding en het perspectief verandert. Dat je aan de caleidoscoop draait en hoe je draait, heeft te maken met wat Chris van der Heijden 'het mentaal korset van de tijdgeest' heeft genoemd. De waan van alledag of van een periode. De Koude Oorlog. Het optimisme van de ontspanning. Het radicale protest. De schuld van de structuren. Het geloof in de markt. De botsende beschavingen. Enzovoort.³

In mijn herinnering aan de jaren vijftig, begin zestig verschijnt het sociaal werk als een vanzelfsprekende activiteit van de gemeenschap. Mensen met zorgen of ziekte krijgen hulp. Het is een samenleving die bezield wordt door waarden. Er is wijkverpleging, gezinszorg, een sanatorium voor psychiatrisch patiënten. Er zijn verenigingen en clubs waaraan geen overheid te pas kwam. Vakantiebesteding voor kinderen die niet op vakantie kunnen. Maatschappelijk werk om een gezin na een mislukte emigratie weer op de rails te krijgen. In onze kerk werd gecollecteerd voor allerlei bijzondere noden, ook ver van huis. In een gebed werd dat concreet benoemd en dat raakte mij. In de familie- en vriendenkring van mijn ouders waren er nogal wat ooms en tantes actief op sociaal gebied. Tante Fietje werkt in de blindenzorg van Bartimeüs. Tante Nel is al voor de oorlog werkzaam in het Medisch Opvoedkundig Bureau en later in het jeugdrecht. Oom Rijk kwam op voor een humaan regime in de gevangenis, vanzelfsprekend gericht op resocialisatie. Een tweede tante Nel is leidster in een tehuis voor moeilijk opvoedbare meisjes. Mijn vader en vijf ooms predikant; mijn moeder en tantes meewerkend, meedenkend, en druk met kinderen en huishouden. De gemeenschap trekt zich het lot aan van uitvallers en achterblijvers, je leeft niet alleen voor jezelf. Eigen verantwoordelijkheid en zelfstandigheid. Rechtvaardigheid. Elk mens heeft het recht op ontwikkeling en een (tweede) kans om een goed leven te leiden. Martin Luther King is bij ons thuis een held. Vanzelfsprekend ook Albert Schweitzer die 'uit eerbied voor het leven' naar Lambarene trok. Je hebt de plicht om te woekeren met de geschonken talenten, maar er is veel geduld als dat niet zo

³ Chris van der Heijden, 'Het mentaal korset van de tijdgeest'.

wil lukken. Let wel: dit zijn de jaren vijftig. De tv begint aan haar opmars. We vochten om de *Donald Duck* en die bracht een flinke portie geseculariseerde moraal. Het dappere Wolfje dat de wandaden van zijn vader probeert te voorkomen, het schrandere Biggetje Knor dat een uitweg wijst uit benarde situaties en de slimme Tom Poes die een list verzint. Er zijn de verhalen uit de (christelijke) traditie en de geschiedenis die laten zien wat de kracht is van ontferming, barmhartigheid, naastenliefde, maar ook van vrijheidszin en rechtvaardigheid. Een hoogtepunt – ik was twaalf jaar – was de actie 4xZ, N in 1960. Een financiële campagne voor een Diaconessenhuis in Paramaribo. De geheimzinnige formule – zo bleek na vier spannende weken – verwees naar de liefde: Zij Zoekt Zich Zelf Niet, afkomstig uit het Hooglied van de Liefde.⁴

Omstreeks 1965 begint mijn caleidoscoop te draaien. Het idyllische beeld van de verantwoordelijke gemeenschap gaat aan flarden. Een gevolg van (voor mij) nieuwe informatie over de Tweede Wereldoorlog, de bezetting en de Jodenvervolgung. Mijn vader kocht de twee delen *Ondergang* van Presser; meer als eerbetoon aan Presser dan om te lezen, denk ik achteraf. Hij wist wat erin stond. Ik las het en was verbijsterd.⁵ In dezelfde tijd dook provo op en werd de oorlog in Vietnam zichtbaar. Ik ontdekte dat gemeenschapswaarden niet vanzelfsprekend waren, dat een gemeenschap ook mensen laat vallen en uitsluit, dat het gemeenschapsdenken een visie was op een gewenste werkelijkheid. Ik noemde het later een ideologie. Gemeenschap werd een taboewoord, want, zo ontdekte ik, het verhulde tegenstellingen. Er bleken grote sociale verschillen te zijn: op het gebied van inkomen, macht, kennis, kansen. Verschillen tussen rijk en arm, tussen mannen en vrouwen, tussen regenten en volk, tussen oud en jong, tussen kapitaal en arbeid, tussen Nederland en de Derde Wereld. De door mij vereerde zendingstheoloog Jo Verkuyll schreef over de kloof tussen Noord en Zuid in *Hervormd Nederland*: 'Wij zijn

⁴ *Bijbel*, 1 Corinthiërs, 13, vers 4.

⁵ Jacob Presser (1899-1970), Nederlands historicus van joodse afkomst, schreef prachtige historische studies. In 1965 kwam zijn levenswerk uit: *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (2 delen).

schuldig en wij weten het'.⁶ Zijn uitgangspunt was nog steeds de (internationale) saamhorige gemeenschap en zijn uitroep een aansporing om de kloof te dichten.

Door de studentenvakbeweging kwam ik in 1967 in aanraking met de voor mij onbekende wereld van vakbondstrijd. De caleidoscoop draaide verder naar politisering en radicalisering. In de geschiedenis zocht ik nu naar maatschappelijk relevante geschiedenis, sociologie werd kritiese sociologie, voor sociaal werk werd de vraag of het wel bijdraagt aan bewustwording en maatschappijverandering. De onderstreepte passages in *Te Elfder Ure*, *De Duitse Ideologie*, de reprint van *Kapitaal en Arbeid* van Henriette Roland Holst laten zien wat mijn eyeopeners waren. Ik was onder de indruk en besepte pas heel geleidelijk dat de gehanteerde begrippen ook onderdeel waren van een bepaalde intellectuele traditie, visie of ideologie. Het klassenstrijddenken tegenover het gemeenschapsdenken. Of was het geradicaliseerd gemeenschapsdenken?

In de jaren 1970 maakt mijn caleidoscoop overuren. Nieuwe sociale bewegingen en ermee verbonden denkrichtingen oefenden invloed uit: anarchisme, marxisme, trotskisme, maoïsme, feministisch-socialisme, homo- en lesbo-emancipatie, ervaringsleren, antiracisme, de analyses van Freire, Illich, Foucault. Al deze intellectuele tradities vonden ook iets van het sociaal werk, waarvan ooit gezegd werd 'het is een grensstad zonder wallen'. Ieder kan er zijn tenten opslaan en zeggen: 'Deze stad is van mij'.⁷ De historicus Henk Michielse schreef *De burger als andragoog* (1977) vanuit het maatschappijkritische perspectief en gebruikte een aan het marxisme ontleend begrippenkader. Zijn 'dubbelkarakter van het welzijnswerk' nuanceerde een dogmatische afwijzing van het welzijnswerk als instrument van de heersende klasse om de arbeiders te onderdrukken. In de jaren tachtig hernam hij zijn analyse in *Welzijn en discipline* (1989) dat nu vooral de invloed van de Franse filosofie (met name Foucault) liet zien. 'Normalisering' en zelfs 'hypernormalisering', het doorzetten van een hele reeks sociale normeringen, waren in zijn

⁶ Johannes Verkuyl (1908-2001), gereformeerd missioloog, verdedigde in gereformeerde kring de Indonesische onafhankelijkheid, de anti-apartheidsbeweging, de oecumenische beweging en de ontwikkelingshulp.

⁷ Bakker, 'Opleidingsproblemen', 271.

analyse sleutelbegrippen.⁸ Herlezing na vierendertig resp. tweeëntwintig jaar roept opnieuw bewondering op voor het veelomvattende onderzoek van Michielse, maar naast herkenning ook een enigszins bevreemd gevoel alsof deze debatten zich op een andere planeet hebben afgespeeld.

Naast het marxisme inspireerde ook het feminisme tot historische publicaties, zoals de *Jaarboeken voor Vrouwengeschiedenis* en vernieuwende studies, zoals Berteke Waaldijks *Het Amerika der Vrouw* (1996), waarin zij liet zien hoe de vrouwelijke pioniers van het moderne sociaal werk het sociale denken vernieuwden en de fundamenten van de verzorgingsstaat legden. Het roemruchte boek van Hans Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk* (1980) had wel een theoretisch-historische inslag, maar het was geen historisch onderzoek.⁹

Begin jaren negentig liet de caleidoscoop een nieuw beeld zien. Het was afgelopen met de radicale ideologieën van de jaren zeventig en tachtig. Winst was er zeker: scherper inzicht in de werking van macht en afhankelijkheid, in de schaduwkanten van professionaliteit en deskundigheid, in de werking van gender, het belang van verantwoording en legitimatie. De kritische jaren brachten meer aandacht voor de persoonlijkheid van de bewoner van psychiatrische instellingen, kinderbeschermingstehuizen, verpleeghuizen. Meer ruimte voor de waarde van een kleinschalige leefomgeving en van eigen keuzes. Tegelijk deed de slingerbeweging van de geschiedenis zijn werk: een ideologie van slachtofferdenken werd afgelost door een (even overdreven) ideologie van de zelfredzame burger. 'Achterstandsdenken' werd een nieuw taboe; denken in 'kansen en uitdagingen' heilig verklaard. In de opleiding volgde eerherstel voor ambachtelijkheid en methodisch werken. Al te theoretische vakken werden uitgedund. Gelukkig wist ik in mijn eigen opleiding 'geschiedenis van het sociaal werk' boven water te houden.

⁸ Michielse, *Welzijn en discipline*, 98 e.v.

⁹ Vgl. Duyvendak, 'Hans Achterhuis na dertig jaar herlezen.'; Michiel Berkel, 'Interview met Hans Achterhuis over de welzijnsmarkt: "Ik denk dat welzijnswerkers heel direct misère kweken"', *HP*, 27 september 1980.

Aan de slag in de frontlinie

In 1990 verschenen twee boeken die toonden dat het sociaal werk de crisis van de jaren tachtig te boven was gekomen. Jacquélien Soetenhorst-de Savornin Lohman, hoogleraar andragogie in Amsterdam, publiceerde *Doe wel en zie om. Maatschappelijke hulpverlening in relatie tot het recht*. Zij muntte in dit boek de term ‘frontliniewerkers’: sociaal werkers, ambtenaren en dienstverleners die werken als scharnier tussen de wereld van de instanties en bureaus (de ‘systeemwereld’) en aan de andere kant de ‘leefwereld’ van mensen die op hun diensten zijn aangewezen. Dit was haar vertaling van de ‘street level bureaucrat’, het goed gevonden concept van Michael Lipsky uit 1969.¹⁰ Frontliniewerkers, dat zijn de politieagenten, onderwijzers en leraren, wijkverpleegkundigen, reclaseringswerkers, schuldhulpverleners, woonmaatschappelijk werkers, bijstandsmatschappelijk werkers, opbouwwerkers, jeugdleiders. Ze nemen een unieke positie in tussen systeemwereld en leefwereld en hun deskundigheid is van onschatbare waarde. Soetenhorst-de Savornin Lohman voerde een pleidooi voor discretionaire ruimte voor deze beroepsgroep: ruimte om te handelen in het directe contact met klanten en groepen, zonder beperkt te worden door protocollen of regels.¹¹

Het tweede boek was van Geert van der Laan, wetenschappelijk onderzoeker aan het Andragogisch Instituut in Groningen. Met zijn proefschrift *Legitimatieproblemen in het maatschappelijk werk* trotseerde hij het paternalismesyndroom en maakte een sindsdien klassiek geworden onderscheid tussen twee fouten die de sociale professional kan maken: “Fout type 1: ten onrechte ingrijpen; Fout type 2: ten onrechte niet ingrijpen.” Ofwel: vals alarm en nalatig-

¹⁰ In boekvorm uitgewerkt in Manuel Lipsky, *Dilemmas of the individual in public services*. New York 1980.

¹¹ Soetenhorst-de Savornin Lohman, 129-153. In 2001 verscheen van de hand van Jacquélien de Savornin Lohman en Hannie Raaf *In de frontlinie tussen hulp en recht*, een uitgebreide en aangevulde bewerking van *Doe wel en zie om* uit 1990. Hierin kwam de praktijk van de sociaal juridische dienstverlening meer tot zijn recht. In 2008 verzorgde Hannie Raaff hiervan de derde herziene druk. Hannie Raaff (1947) werkte als uitvoerend maatschappelijk werker en was twintig jaar docent aan Hogeschool Zuyd in Sittard.

heid. Deze fouten “kunnen slechts vermeden worden door een zorgvuldige beoordeling van het individuele geval. Wat in het ene geval goede hulpverlening is, is in het andere geval slechte hulpverlening.”¹² Van der Laan reikte professionals een theoretisch raamwerk waarin hulpverlening, disciplineren en ongevraagd ingrijpen niet als tegenpolen werden opgevat, maar juist met elkaar in verbinding werden gebracht. Dat was ook een antwoord op Achterhuis’ stelling dat machtsuitoefening door professionals per definitie verdacht was. Van der Laan stelde dat het inzetten van macht geen misbruik is zolang het maar gelegitimeerd wordt.¹³

Het waren heldere, leesbare, goed onderbouwde, praktijkgerichte en toepasbare boeken. Het congres van de Marie Kamphuis Stichting in november 1993 gaf een stand van zaken van het maatschappelijk werk waaruit bleek dat het vak weer in volle ontwikkeling was.¹⁴ Kort daarna werd Van der Laan benoemd tot hoogleraar Grondslagen van het maatschappelijk werk op de Marie Kamphuis Leerstoel in Utrecht.

Na de jaren tachtig van bezuiniging en afbraak ontstond er – mede geïnspireerd door het parool ‘Sociale vernieuwing’ van het kabinet Lubbers-Kok – een nieuw elan waarmee op een nieuwe zelfbewuste toon vermaledijde begrippen als ‘bemoeien’ en ‘paternalisme’ een positieve klank kregen.¹⁵ De gemeente Bergen op Zoom had in 1989 al een taboe doorbroken door gezinnen die ernstige overlast veroorzaakten te dwingen te verhuizen.¹⁶ Publicaties over opvoeding, beschaving en begeleiding van probleemgezinnen vestigden de aandacht op traditionele en moderne

¹² Van der Laan, *Legitimatieproblemen*, 144-145. Naar aanleiding van zijn proefschrift bracht het tijdschrift TVA in haar laatste nummer (1991, 4) bijdragen van o.a. Geert van der Laan, Harry Kunneman, Andries Baart, Lies Schilder, Marlies van der Linden en Conny Schumacher. Dit tijdschrift heette van 1972 tot 1987 *Tijdschrift voor Agologie*; van 1987 tot 1991 TVA.

¹³ Van Doorn, Van Etten, Gademan, *Outreaching werken*, 39.

¹⁴ Nijenhuis (red.), *De lerende professie* was mede een product hiervan.

¹⁵ Zie voor een schets van deze ontwikkeling mijn *Basisboek Geschiedenis sociaal werk in Nederland*, 239-244.

¹⁶ ‘Woonschool voor asociale’, *NRC Handelsblad*, 18 maart 1989.

oplossingen en methoden.¹⁷ Geert Mak schreef over buurten die in verval waren geraakt, zoals de Indische buurt in Amsterdam, of mensen die volledig vervuild en geïsoleerd aan hun lot waren overgelaten.¹⁸ Hij signaleerde in 1995 “de ontbinding van het huisbezoek”: “het arbeidsintensieve handwerk van de verzorgingsstaat dat bij sommige officiële hulpverleningsinstellingen helemaal uit het zicht verdwenen is.” Mak schreef over de bezuinigingen op de zuigelingen- en kleuterzorg van de Amsterdamse GG&GD en citeerde Wil Ottens, wijkzuster in Bos en Lommer: “Maar als zo’n moeder alsmaar niet verschijnt en we weten dat het een zorgelijke situatie is? Nu gaan we daar op huisbezoek, en we blijven terugkomen. Zo’n extra activiteit kun je straks vergeten.” Maks conclusie: “De Nederlandse bestuurders zijn veel te fatsoenlijk voor botte kostenbatenramingen zoals tegenwoordig in Amerika worden toegepast op vergelijkbare programma’s. Zo van: iedere honderd dollar die nu in peuteurzorg wordt gestoken bespaart ons straks zevenhonderd dollar aan onderwijs, gezondheidszorg en politie. Toch valt te wensen dat ze dat deden. Sommige bezuinigingen en privatiseringen zijn langzamerhand alle rationaliteit ontstegen. Het is een ideologie geworden, waarbij het dogmatisme van de oude marxisten verbleekt.”¹⁹

Nico van Velzen, directeur van de Nationale Woningraad, pleitte in 1990 voor herwaardering van het functionele toezicht, bijvoorbeeld door de huismeester, en een strengere aanpak van de politie bij overlast. Sociaal verpleegkundige Henri Henselmans lanceerde in 1993 in zijn proefschrift het begrip ‘bemoeizorg’.²⁰ Met dit nieuwe woord trok hij de begrippen ‘bemoeizucht’ en ‘zorgzaam’ samen en keerde hij zich tegen de verzakelijking van de sociale sector en tegen de cultuur van afwachten en afzijdigheid. Het ging om hulp-

¹⁷ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*; Van Wel, *De Stichting Volkswoningen te Utrecht*; dez., ‘Een eeuw gezinnen onder toezicht’.

¹⁸ Mak, ‘Een volkomen afgeschreven uithoek van de stad’; dez., ‘Ruik eens even door de brievenbus’.

¹⁹ Mak, ‘De ontbinding van het huisbezoek’.

²⁰ Henselmans, *Bemoeizorg*; Ischa Meijer, ‘Interview met Henrie Henselmans’.

verlenen aan mensen die daar zelf niet om vragen, maar van wie je als professional weet dat zij hulp nodig hebben. In 1994 publiceerden opbouwwerkveteraan Paul Kuypers en kenner van het sociaal werk Jos van der Lans het pamflet *Naar een modern paternalisme*: "Nodig is een nieuw mengsel van betrokkenheid en doeltreffendheid (...) voor professionals die op het brede terrein van welzijn hun werk doen. Een voorbeeld daarvan is de opkomst van het begrip 'bemoeizorg' in de geestelijke gezondheidszorg. De essentie van die aanpak is: niet afwachten totdat ze naar de instellingen toe komen, de mensen achter de voddens blijven zitten, ze blijven opzoeken, hen corrigeren als het moet en vooral veel praktische hulp bieden. (...) Wij pleiten voor een nieuwe professionele invulling van een gegeven dat wij tot de kern van de Nederlandse verzorgingsstaat blijven rekenen – het uitgangspunt dat niemand aan zijn lot wordt overgelaten. En dat betekent inderdaad bemoeien, opzoeken, meegaan, aanbellen, regelen en sturen zich en niet (professioneel) wachten tot het te laat is. Dat is een houding die al gauw versleten zal worden als een nieuw soort paternalisme – het zij zo. Het is het soort paternalisme waar het in onze ogen het afgelopen decennium te zeer aan heeft ontbroken."²¹

Acht jaar voor de Fortuynrevolutie schreef Van der Lans in 1994 in een essay in *De Groene Amsterdammer*: 'Wat is er toch gebeurd met het ouderwetse handwerk in de verzorgingsstaatinstituties? De professionals kruipen liever als specialisten achter hun bureaus dan dat ze hun ambacht in de frontlinies op straat uitoefenen'. Hij pleitte voor nieuw professioneel elan en 'eropaf gaan'.²² Min of meer tegelijkertijd ontwikkelde Anneke Menger met collega's van de opleiding Maatschappelijk Werk op Hogeschool Rotterdam een nieuwe methodiek 'activerende hulpverlening'. De basis hier-

²¹ Paul Kuypers (1929) was o.m. directeur van het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, medeauteur van de fameuze Knelpuntennota (1974), directeur van de Balie. Hij geldt als gezaghebbend publicist en cultuurcriticus. Jos van der Lans (1954) is cultuurpsycholoog, was redacteur o.m. van *Marge*, *de Volkskrant* en het *Tijdschrift voor de Sociale Sector* en senator (Groen Links). Auteur van ruim dertig boeken. Gezaghebbend publicist over de sociale sector. Nam in 2006 het initiatief voor de Canon Sociaal Werk.

²² Van der Lans, 'Het vuile werk van de verzorgingsstaat'.

voor vormde een project in het Haagse maatschappelijk werk met langdurig werkzoekenden.²³ Omdat dwang en drang in de hulpverlening midden jaren negentig in korte tijd hoog op de agenda kwamen te staan, verduidelijkte Menger de verschillende betekenissen van hulpverleningsmethoden: 'Voorwaardelijk, gedwongen, outreachend, bemoeizorg of gewoon AMW?'²⁴ Op het congres 'Ongevraagd bijgestuurd' van de Nederlandse Vereniging van Maatschappelijk Werkers van 7 november 1997 bleek hoeveel weerstand de nieuwe benaderingen oproepen. Maar de ontwikkeling in de richting van bemoeizorg, outreachend werken en eropaf gaan zette door. Er werden succesvolle projecten opgezet. In Rotterdam was dat het project Stoeprand dat zich richtte op huurders met schulden die uit hun huis gezet dreigden te worden. Onderzoek naar de individuele situatie van cliënten bleek daarbij onmisbaar te zijn: soms was intensieve begeleiding nodig, maar in andere gevallen was een vinger aan de pols al voldoende. Cliënten kregen een begeleidingscontract, maar vaak bleek in de onderzoeksfase dat een zo zware vorm van begeleiding niet nodig was.²⁵ In Amsterdam werd midden jaren negentig De Vliegende Hollander actief. Het ontstond vanuit het rijdend dienstencentrum van HVO. Marc Räkers herinnert zich de aanleiding: de woning van een mevrouw met een forse huurachterstand werd bijna ontruimd, maar er was niemand bij deze mevrouw aan de deur geweest, niemand had persoonlijk contact met haar gezocht. Maatschappelijk werk was niet in beeld, de woningcorporatie communiceerde uitsluitend schriftelijk. Hoe was het mogelijk dat het maatschappelijk werk zich niet had laten zien en de woningcorporatie het zover had laten komen? HVO richtte samen met het Leger des Heils in 1995 het De Vliegende Hollander-team op dat in de jaren daarna jaarlijks circa zeshonderd huisuitzettingen weet te voorkomen.²⁶

²³ Menger en Bouwes, *Activerende hulpverlening*.

²⁴ Menger, 'Voorwaardelijk, gedwongen, outreachend, bemoeizorg of gewoon AMW?'

²⁵ De Bok, Interview met Geertien Pols. Met dank aan Geertien Pols voor de documentatie over Stoeprand en het daarop gevolgde beleid, o.a. Geertien Pols, 'Sociale kwaliteit, een Europees kader als achtergrond voor onze praktijkervaring met het Centrum voor Dienstverlening, Rotterdam (6 november 2008); dez., 'De stok en de wortel of inclusief sociaal beleid'.

Deze vernieuwende experimenten werden niet alleen in de Randstad bedacht en uitgevoerd, maar in het hele land, zij het vaak nog op kleine schaal. Eén voorbeeld: in 1994 vormde opbouwwerker Joop Schinkel in de Zwolse Indische buurt samen met de wijk-agent en een sociaal medewerker van de woningbouwvereniging het Buurt Innovatie Team Zwolle (BITZ). Ze hadden een contract met de gemeente voor vijftien jaar (!), werkten integraal, met een ruim mandaat, outreachend en gingen 'eropaf' avant la lettre.²⁷

Het ministerie van VWS maakte bemoeizorg in 1997 tot speerpunt van beleid. Binnen de professie werden de visie en bijbehorende methodes van werken bediscussieerd en uitgewerkt. Het Oranje Fonds financierde van 2001 tot en met 2003 een programma Outreachende Hulpverlening waarin vierentwintig instellingen in het brede veld van hulpverlening de mogelijkheid werd geboden om in de eigen situatie outreachende hulpverlening te ontwikkelen. Op verzoek van het Oranje Fonds reisde Anneke Menger met collega's door het land om sociaal werkers te trainen in de nieuwe werkwijze. Na afloop werden de praktijkervaringen van tien van deze projecten beschreven door de pedagoog Lia van Doorn, die zelf een meerjarenonderzoek had gedaan naar het leven op straat van daklozen in Utrecht.²⁸ Zo verscheen in de jaren 1990 weer een zorgzaam paternalisme op het toneel.²⁹

Als zij het had kunnen meemaken, zou dit een dankbare glimlach hebben ontlokt aan Marie Muller-Lulofs die in 1954 op bijna 100-jarige leeftijd was overleden. Zij was meer dan een halve eeuw het toonbeeld geweest van datzelfde zorgzame en sociaal-liberale paternalisme. Zij stond bekend om haar mensenkennis en veelomvattende praktische werk in Utrecht en legde al rond 1900 de basis van de (toen) moderne methodische individuele hulpverlening in

²⁶ M Räkera, 'De ontruiming van meneer De Haan', Siemen Spinder e.a., *Krachten en kansen. Initiatieven voor vernieuwing in zorg en welzijn*. Houten 2008, 63-74; De Koning, 'Bemoeizucht'.

²⁷ De aanpak is beschreven door Hes, *Recht doen aan de buurt*.

²⁸ Van Doorn, *Outreachende hulpverlening; dez., Een tijd op straat*.

²⁹ Tonkens en Duyvendak, 'Paternalisme tussen verguizing en omarming'.

Nederland.³⁰ Ook was zij initiatiefnemer van de oprichting van de School voor Maatschappelijk Werk in Amsterdam (1899). Zij hield van pittige uitspraken en handelde er ook naar. In 1916 schreef zij: "Iedere armenzorg, die niet doordringt tot de diepste bronnen, waaraan de armoede ontwelt, en de kern van 't wezen der armoede onaangetroffen laat voortbestaan; iedere armenzorg, die slechts lenigend en niet tevens voorbehoedend werk praesteert, d.w.z. niet is aan te treffen in de voorste gelederen van hen, die daadwerkelijk deelnemen aan den arbeid der sociale hervorming: aan verbetering der volkshuisvesting, bestrijding der tuberculose, beteugeling van het drankmisbruik, kinderbescherming, uitbreiding van verzekeringsmogelijkheden, bevordering van 't vakverenigingsleven, verhooging van 't peil van ons volksonderwijs, bestrijding van den woeker, opleiding van huisvrouwen en moeders, verbetering van de geneeskundige armen-praktijk, is mede schuldig aan de minachting, waaraan de armenzorg in 't algemeen, ondanks de grote evolutie, die ze in de laatste dertig jaar heeft ondergaan, nog altijd is blootgesteld. Armenzorg zonder sociale politiek zal nooit haar hoogste doel: de reclasseering, de opheffing van den arme in den verst-reikenden zin, verwezenlijkt kunnen zien."³¹

"DE DAGOBERT DUCKS VAN ALLE LANDEN KREGEN SOMS ZOONS EN DOCHTERS DIE ZICH DE SOCIALE ONGELIJKHEID AANTROKKEN"

De eeuw van humanitaire hervormingen

Eropaf!-bewegingen zijn van alle tijden. We beperken ons hier tot Nederland, Groot-Brittannië en Duitsland in de lange negentiende

³⁰ Muller-Lulofs, 'Het werk van den vrijwilligen armbezoeker'. Over de betekenis van Muller-Lulofs als grondlegger van het moderne maatschappelijk werk'; Bervoets, 'Een voorbeeldig pionier'; Geertsema, *Identiteit in meervoud*, 67-71; Jagt, *Van Richmond naar Reid*, 95-105; Simpelaar, 'Mijn grootste fout...' Jan Adriani (1874-1948) en Hans Everts (1882-1954), twee coryfeeën uit het maatschappelijk werk van de eerste helft van de twintigste eeuw, leerden bij haar het vak.

³¹ Muller-Lulofs, *Van mens tot mensch*, X.

eeuw. De idealen van de Amerikaanse en Franse Revolutie werkten door. In de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring (1776) stond: "We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness." Het parool van de Franse revolutie luidde: 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap'. Tegelijk ontstond binnen en buiten kerken een nieuw christelijk 'opwekkend' elan dat conservatief, maar ook sociaal gekleurd was. Deze bewegingen reageerden op de oorlogen (Napoleon), de heftige veranderingen op het politieke toneel, (restauratie en vernieuwing), de maatschappelijke verhoudingen waarin schrijnende armoede en verarming de aandacht trokken. Het gevolg was dat westerse elites in de eerste decennia van de negentiende eeuw gevoeliger werden voor maatschappelijke misstanden. Men ging zich identificeren met personen die het slachtoffer waren geworden. 'Het had mij ook kunnen overkomen' of: 'Hoe zou ik het vinden als ik in dergelijke omstandigheden zou moeten leven?' Geloof, gevoel en geweten speelden na 1800 weer een maatschappelijke rol. Het doet denken aan de armenzorg zoals die in de Nederlanden minstens tot het einde van de zestiende eeuw (Reformatie) behoorlijk goed geregeld was. De cultuurhistorisch onderzoeker Llewellyn Bogaers heeft aangetoond dat dit in de stad Utrecht het geval was, zowel informeel (buurtbetrokkenheid) en formeel (de vele stichtingen, door burgers in het leven geroepen om actuele noden te bestrijden). Veel adequater dan wij doorgaans denken. Geloof, gevoel en geweten speelden in de middeleeuwen een grote rol.³² De negentiende eeuw werd de eeuw van de humanitaire hervormingsbewegingen – althans in de Westerse wereld, want tegelijkertijd vierde het kolonialisme hoogtij in Azië, Australië en Afrika. Tegelijk met de moderne gelijkheid begon de globale ongelijkheid aan een triomfantelijke opmars.³³

³² Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, vooral 497-584; dez., 'Gericht op saamhorigheid. Utrechts buurtleven door de eeuwen heen'. Ook: Kappelhof, *Armenzorg in Den Bosch*.

³³ Stuurman, *De uitvinding van de mensheid*, 316-319.

Schrijvers activeerden het sociale geweten van de maatschappelijk bevoorrechte bevolkingsgroepen met aanklachten en romans. Het ging over de slavernij, de armoede, de alcohol, de kinderarbeid, de misstanden in de kolonie. Hun romans vormden een nieuw genre van *humanitarian narratives*, gruwelverhalen met een moraal.³⁴ Zij speelden een belangrijke rol in het wekken van het sociale geweten, 'de verteederding des harten', zoals Allard Pierson dat noemde: "Men vraagt weder naar een evangelie voor de onterfden. Er openen zich weder armen voor de kleinen en de menschen van klein verstand. Er is weder een opmerken, een niet wegedeneeren van de vermoeiden en belasten, en een stem die opkomt voor de zwakken en beroofden; een stem die het onnatuurlijk durft noemen, akelig onnatuurlijk, dat één lid kan lijden zonder dat alle andere leden van het lichaam pijn gevoelen. Dit is het wat ik met die verteederding des harten op het oog heb."³⁵ Het werk van Charles Dickens (*Oliver Twist*, *A Christmas Carol*), Harriet Beecher Stowe (*De Hut van Oom Tom*) en Multatuli (*Max Havelaar*) maakte een verpletterende indruk en wordt nog steeds gelezen. Dat is niet het geval met *De Flesch* (1848), een immens populair geïllustreerd verhaal over een gezin dat aan sterke drank te gronde gaat. Of *Fabriekskinderen* (1863), de aanklacht van J.J. Cremer tegen kinderarbeid, maar zijn aanklacht hielp mee aan het tot stand komen van de Kinderwet (1874) die kinderarbeid overigens niet geheel verbood, maar beperkte. Na lange strijd werd een einde gemaakt aan wettelijk toegestane slavernij.³⁶ Het was ook de eeuw waarin het industriële kapitalisme zijn vleugels uitsloeg en technische innovaties over elkaar heen buitelden. Groot-Brittannië voorop, België en Duitsland volgden, Nederland kwam achteraan. Westerse landen veroverden grote delen van de wereld en vestigden daar hun economische, culturele en politieke macht. De kloof tussen rijk en arm in het eigen land werd zo diep

³⁴ Janse, *De afschaffers*, o.a. 100-103, 129-130.

³⁵ Allard Pierson, *Een schrede voorwaarts*, 11. Hij schreef een intrigerend portret van de Amsterdamse Réveïlkring in de jaren 1840-1850: *Oudere tijdgenooten*.

³⁶ Afschaffing slavernij in Suriname 1 juli 1863; Beperking kinderarbeid Kinderwet Van Houten 1874.

en veelomvattend dat de latere Britse premier Disraeli zich in 1845 afvroeg of er nog wel één volk was, of dat men beter kon spreken van 'Two Nations'.³⁷ Datzelfde jaar schetste Friedrich Engels (hij was 25) in *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* een hartverscheurend en woedend beeld van de armoede en uitbuiting in het industriële centrum Manchester. Het werd een klassieker van de socialistische beweging.³⁸

De Dagobert Ducks van alle landen waren harteloos, maar niet allemaal en bovendien kregen zij soms zoons en dochters die walgden van de eigen rijkdom en privileges, die zich de sociale ongelijkheid aantrokken, zich verantwoordelijk voelden om verbetering te brengen en die 'eropaf' gingen. Edward Denyson en Arnold Toynbee waren hiervan in Londen aansprekende voorbeelden. In de maatschappelijke bovenlagen werd het sociale geweten gewekt. En daar niet alleen. De negentiende eeuw werd de eeuw van de emancipatiebewegingen van arbeiders, vrouwen, gereformeerde 'kleine luyden' en gediscrimineerde katholieken, van democratisering en van beginnende sociale wetgeving, die overigens pas rond 1900 echt op stoom komt.³⁹

Figuur 2
Elisabeth Fry

Eropaf-moment 1: Gedetineerden zijn ook mensen

Londen, 1813: Elisabeth Fry

Op 13 januari 1813 trok Elisabeth Fry aan de bel van de beruchte gevangenis Newgate in Londen. Zij had een vrouwencomité opgericht en vroeg toestemming met de vrouwelijke gevangenen en hun kinderen te spreken. Zij wilde weten wat deze vrouwen nodig hadden, of zij het op prijs stelden dat zij een uur uit de Bijbel zou voorlezen, of zij wilden werken en daarmee iets verdienen en of zij ervoor voelden dat de kinderen onderwijs zouden krijgen. De gevangenisdirecteur zag er niets in en vond het bovendien gevaarlijk. Hij vreesde voor de veiligheid van Fry en haar vriendinnen. Elisabeth liet zich niet uit het veld slaan en zij kwam binnen. Haar

³⁷ Benjamin Disraeli publiceerde in 1845 de roman *Sybil, or The Two Nations*, waarin hij de mensonwaardige omstandigheden beschrijft waarin de werkende klasse werkt, woont en leeft.

³⁸ Engels, *De toestand van de arbeidersklasse in England*.

³⁹ Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland*.

bezoek was een mijlpaal in het hervormen van het gevangeniswezen en een startpunt van de reclassering.

Elisabeth Fry (1780-1845) groeide op in een quakergezin. Bij de quakers leefden krachtige idealen van gelijkheid en vredelievendheid. Quakers waren vroege tegenstanders van slavenhandel en actief in filantropische projecten. Haar geloof inspireerde Elisabeth zich te bekommeren om mensen die het minder goed hadden dan zijzelf. 'Faith without action is mockery', werd haar lijfspreuk: geloof zonder actie is een aanfluiting. In haar woonplaats zocht zij gezinnen thuis op en bood praktische hulp aan. Zij zette al jong een meisjesschool op en werd later toegelaten tot het ambt van predikant – bij de quakers konden ook vrouwen predikant zijn. In de Ierse kolonie in haar woonplaats deed zij werk dat wij nu wijkverpleging of thuiszorg zouden noemen.

Vanaf 1813 begon zij met haar bezoeken aan de vrouwen in Newgate. Zij bracht voedsel, schone lakens en medicijnen mee. Vrijdag werd Newgate-dag; jaar in jaar uit bezocht zij de vrouwen en hun kinderen. Met andere vrouwen stichtte zij in de gevangenis een school voor de kinderen. De gedetineerde vrouwen noemden haar 'de Engel van Newgate'. Haar werk werd gezien en kreeg invloed op de politiek. Haar methode kende drie grondregels:

1. Vrouwelijke en mannelijke gevangenen dienen van elkaar gescheiden te worden. Bewaking van vrouwen door vrouwen, van mannen door mannen.
2. Gevangenen moeten onderwijs krijgen en betaalde arbeid verrichten.
3. Voor het bezoeken van vrouwelijke gedetineerden moeten vrouwencomités opgericht worden. Vrijwilligsters dragen zorg voor onderwijs en betaalde arbeid tijdens de detentie. Na ontslag uit de gevangenis bieden zij opvang en begeleiding zodat succesvolle terugkeer in de samenleving een goede kans krijgt.

Fry was praktisch ingesteld, maar publiceerde ook over de uitgangspunten, methoden en doelen van gevangenisshervorming en reclassering. Zij bezocht gevangenen in het hele Verenigd Koninkrijk en

⁴⁰ Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*; De Haan, 'Niet langer cellulair, nog steeds Elisabeth Fry'; Krutzen, *Elisabeth Fry*.

was betrokken bij de oprichting van tientallen vrouwencomités. Zij werd geconsulteerd door Lagerhuis en Hogerhuis.⁴⁰ In Nederland trok het werk van Fry al vanaf 1820 belangstelling en het gaf mede de stoot tot de oprichting van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen in 1823. Fry reisde naar zes Europese landen; in 1840 en 1841 bezocht zij in Nederland gevangenen in acht steden.⁴¹ In Amsterdam en Zwolle werden in aanwezigheid van Fry vrouwencomités voor het bezoeken van gevangenen opgericht. Zij bezocht ook de vrouwengevangenis in Gouda en maakte daar kennis met Barbara van Meerten-Schilperoort, die al sinds 1832 als een van de eerste vrouwen in Nederland vrouwen in de gevangenis opzocht.⁴² Fry en haar commissie maakten in Gouda bezwaar tegen de mannelijke bewakers die overal in het gebouw vrije toegang hadden. Fry deed bij de minister van Justitie persoonlijk haar beklag.⁴³ Na een jaar kwam ze terug naar Nederland om te zien of er wat met haar adviezen was gebeurd. Fry was gewend te spreken in het openbaar. Zij sprak met emotie en deed een beroep op haar gehoor om niet voor wereldse zaken, maar voor het geloof te leven. Hiermee roerde zij haar publiek tot tranen toe. Ze beperkte zich niet tot de dringend noodzakelijke hervorming van het gevangeniswezen, maar pleitte ook hartstochtelijk voor afschaffing van de slavernij, hervorming van de krankzinnigengestichten en afschaffing van de doodstraf. De antirevolutionaire politicus Groen van Prinsterer en de conservatieve dichter Isaac da Costa waren onder de indruk, ook al waren zij bepaald geen voorstander van radicale hervormingen.⁴⁴ Hun conservatieve vrienden

⁴¹ Betsy Groen van Prinsterer-van der Hoop (1807-1879) begeleidde Elisabeth Fry bij haar bezoek aan de gevangenis in Den Haag. Zij was zelf ook actief in sociaal werk, o.a. in clubwerk en het stichten van een naaischool voor meisjes uit behoeftige gezinnen.

⁴² Krutzen, 'Mensch! Help u zelf en God zal u helpen!'

⁴³ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 85.

⁴⁴ Janse, *De afschaffers*, 55. In zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (1823) zette Isaac da Costa (1798-1860) zich af tegen de 'honderden van maatschappijen' die zich storten op 'onrijpe en onbekookte ontwerpen van verbetering, van herstel, van uitroeiing van deze of gene lichamelijke of zedelijke ziekte'.

schrokken ervan hoe zij zich lieten meeslepen door Fry en wezen op de kloof die gaapte tussen het Nederlandse Réveil en de Britse quakers. De quakers waren radicaal-liberaal en hervormingsgezind, en daar zette het Réveil zich juist zo tegen af.⁴⁵ Het bijzondere van Fry was dat zij conservatieven én liberalen, orthodoxe én vrijzinnige protestanten wist te inspireren. Zij was een voorbeeld voor de orthodoxe Ottho Gerhard Heldring, maar ook voor de vrijzinnige Willem Hendrik Suringar. In Amsterdam inspireerde zij het patroonaatswerk onder de armen. Vrouwen speelden in de jaren veertig (!) van de negentiende eeuw een grote rol bij de oprichting en de dagelijkse leiding van de Vereniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede. Deze vereniging organiseerde persoonlijk contact, huisbezoek en werkbemiddeling.⁴⁶

Elisabeth Fry werd een boegbeeld van de humanitaire hervormingsbeweging van de vroege negentiende eeuw. Door haar voorbeeld van wat vrouwen tot stand kunnen brengen, stond zij aan de wieg van de negentiende-eeuwse vrouwenbeweging.

Figuur 3
Thomas Chalmers

Eropaf-moment 2: To help the poor to help themselves Glasgow, 1819, Thomas Chalmers

In september 1819 trad Thomas Chalmers (1780-1847) aan als predikant van St. Johns Church, een nieuwe parochie in Glasgow-Oost. Het was een arbeiderswijk waar tweeduizend gezinnen woonden. Bij elkaar ongeveer elfduizend personen, meest wevers, dagloners en fabrieksarbeiders. Ruim achthonderd gezinnen zonder enige binding met welke kerk dan ook. Chalmers bond de strijd aan met de armoede, met als motto: 'To help the poor to help themselves'.⁴⁷

⁴⁵ Janse, *De afschaffers*, 55-56

⁴⁶ Janse, *De afschaffers*, 103-104; Jo Egging, 'Willem Hendrik Suringar als propagandist en intermediair van praktische filantropie', 63-64.

⁴⁷ Adriani, *Voorlezingen*, 74 noot 1; Tjeenk Willink en Treurniet laten in hun overzichtsartikel 'Voortgang en Samenhang 1908-1958' de 'armenzorg als leerschool voor het maatschappelijk werk' beginnen met Thomas Chalmers' werk in de St. Johns parochie. Voor het gemak kiezen zij (in plaats van 1819) het jaartal 1808 als start (1808-1908-1958). *Motief en functie*, 298.

⁴⁸ De Bruijn, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven*; Hilton, *The Age of Atonement*; Beutel, *Die Sozialtheologie Thomas Chalmers und ihre Bedeutung für die Freikirchen*; Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*.

Een andere uitdrukking die school maakte, was zijn uitroep: 'No measures but men'.⁴⁸ Chalmers kwam in Glasgow in een tijd van grote economische en sociale dynamiek en inderdaad van sociale strijd. Glasgow was rond 1810 het centrum van een harde strijd van de wevers voor een wettelijke regeling van het minimumloon.⁴⁹ Chalmers erkende het recht van arbeiders zich te organiseren in een vakbond en het recht van vakbonden om te onderhandelen over betere arbeidsvoorwaarden.

Thomas Chalmers was begaafd en ambitieus en studeerde al op zijn zestiende theologie. Toen hij negentien jaar was werd hij predikant. Hij hoorde tot de gematigde richting van het evangelische presbyterianisme. Chalmers had ook een groot talent voor wiskunde en omdat hij een kleine gemeente had, hield hij tijd over voor het geven van wiskundecolleges aan de universiteit van Edinburgh. Maar in 1809 maakte hij een geloofscrisis door als gevolg van een zwaar en langdurig ziekbed en het kort na elkaar overlijden van naaste familieleden. Deze geloofscrisis veranderde alles. Voortaan wilde hij "ambassadeur van Christus" zijn en hij trok volle kerken met zijn hartstochtelijke preekstijl. Hij sprak in zijn preken over zonde, genade en verlossing: "Christus is ook voor u gestorven." Voor ieder was het heil verzekerd. Hij vergeleek de preken van de gematigde 'evangelicals' met een heldere winterdag: "kort, helder en koud". Zelf preekte hij lang, bezielend en op een warme toon en hij trof doel.⁵⁰

Chalmers overtuigde zijn medewerkers dat sociale begeleiding alleen effectief was als deze in een zeer regelmatig persoonlijk contact werd uitgevoerd. Hij trok de wijk in en legde wekelijks tientallen huisbezoeken af, waarover hij opmerkte: "a house-going minister creates a church-going people".⁵¹ Voor het huisbezoek schakelde hij ook vrouwen in. Hij verdeelde de wijk in vijftientig districten met

⁴⁹ Thompson, *The Making of the English Working Class*, 591-593.

⁵⁰ Schrijver en historicus Thomas Carlyle (1795-1881): 'No preacher ever went so into one's heart'; William Wilberforce (1759-1833): 'All the world is wild about Dr. Chalmers'. Wilberforce was sinds de jaren 1780 een vooraanstaand leider van de Britse beweging voor afschaffing van slavenhandel en slavernij. Citaten bij Hilton, 56-58.

⁵¹ Citaat bij De Bruijn, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven*, 40.

elk zestig tot honderd gezinnen. In elk district werden de gezinnen toegewezen aan een tweemanschap, bestaande uit een ouderling én een diaken en daarbij soms nog vrijwillige huisbezoekers. De ouderling was verantwoordelijk voor de geestelijke begeleiding, de diaken voor de materiële noden. De diaken behandelde de aanvragen voor financiële bijstand.

Chalmers' gerichtheid op de wijk als eenheid waar mensen samenleven en elkaar kennen, was een uitgangspunt van zijn werkwijze: "Locality in truth, is the secret principle wherein our great strength lieth."⁵² 's Avonds belegde Chalmers bijeenkomsten per straat of per buurt, waarvoor hij de mensen uitnodigde bij wie hij of het tweetal op bezoek waren geweest. Daar sprak hij over "het geloof dat vreugde en vertrouwen in het hart brengt", over hoe de verhoudingen tussen mensen zouden moeten zijn en over de plannen die hij wilde realiseren. Ten eerste blies hij de zondagsschool nieuw leven in. Hij mobiliseerde daarvoor een staf van vijftig onderwijzers en in de loop van 1819 steeg het aantal kinderen dat naar de zondagsscholen kwam van vrijwel nul tot twaalfhonderd. Samen met zijn ouderlingen, diakenen en leidsters onderhield hij contact met de ouders, controleerde of de kinderen bleven komen en stichtte een bibliotheek waar ouders en kinderen boeken konden lenen. Vervolgens zette hij zich in voor de bouw van buurtscholen, huishoudscholen, naaischolen en vormingswerk. In de derde plaats ondernam Chalmers een veelomvattende poging om de armenzorg te hervormen met als uitgangspunt dat de wijkgemeenschap verantwoordelijk is voor hulp en bijstand aan de eigen armen. Zoals het ook geweest was in de eerste christengemeenten. Zoals veel tijdgenoten zocht Chalmers naar een alternatief voor de openbare bijstandskassen. Zijn bezwaar was dat wat uit liefde en betrokkenheid zou moeten voortkomen een gereguleerde, wettelijke en moreel neutrale zaak was geworden, geheel in strijd met wat Paulus in zijn tweede brief aan de Corinthiërs had geschreven: "Ik zeg dit niet bij wijze van bevel, maar ik wil de echtheid van uw liefde toetsen aan de toewijding voor anderen. (...) Liefdadigheid naar vermo-

⁵² Citaat bij De Bruijn, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven*, 39.

gen is welkom, er wordt niet verwacht dat iemand geeft wat hij niet heeft. Het is niet de bedoeling dat jij door anderen te ondersteunen uzelf in verlegenheid brengt. Er moet een zeker evenwicht tot stand komen. Voor het ogenblik vult uw overvloed hun gebrek aan, een ander maal zal hun overvloed uw gebrek verhelpen.”⁵³ Ook zag hij permanente bijstandsvoorziening als boosdoener: mensen wendden eraan, verloren hun zelfrespect, hun streven naar selfsupport werd erdoor ondermijnd, inventiviteit in het zoeken naar onderlinge en wederzijdse hulpverlening werd gesmoord.⁵⁴

De kerkenraad van de St. Johns parochie nam de sociale bijstand aan alle behoeftigen en armen uit de wijk voor zijn rekening. De kerkenraad zag af van de uitkering uit de stadskas (in 1819 ca. £ 1.400 per jaar) en zou voortaan zelf de onkosten bestrijden uit de opbrengst van collecten. Maar die opbrengst was dan ook geheel bestemd voor de armenzorg in de wijk en er hoefden geen afdrachten gedaan te worden gedaan aan de stedelijke kas. Chalmers trof regelingen voor mensen uit de wijk die waren opgenomen in stedelijke tehuizen en gestichten.

Het werkte: wat voorheen aan uitkeringen £ 1.400 kostte, kwam in 1819 en latere jaren niet boven de £ 400. Onderlinge hulp, werkverschaffing, arbeidsbemiddeling en forse sociale controle deden hun werk. Om het gestelde doel – de gemeenschap zorgt voor de eigen armen – te bereiken, liet Chalmers weinig aan het toeval over. Van de ambtsdragers, vooral de diakenen en de huisbezoekers, verwachtte hij dat ze woonden in de wijk waarvoor ze verantwoordelijk waren. Zij moesten het vertrouwen winnen en dat zou alleen kunnen, als zij hun buurtgenoten kenden en regelmatig contact hadden met gezinnen die in problemen zaten. Chalmers hamerde erop dat “een gemeente meer dan met geld wordt opgebouwd door belangstelling voor de naaste, vriendschap en goede raad.”⁵⁵ Persoonlijk contact en kennis van de situatie zou het diakenen en huisbezoekers mogelijk maken bedrog te herkennen, maar zou vooral preventief kunnen werken door tijdig problemen aan te zien

⁵³ Paulus, Tweede Brief aan de Corinthiërs, 8, Bijbel.

⁵⁴ Hilton, *The Age of Atonement*, 100-102; Loch, *Charity and Social Life*, 345-347, geeft een samenvatting van Chalmers' visie.

⁵⁵ Citaat bij De Bruijn, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven*, 63.

komen. In de hulpverlening moest 'helpen werk te vinden' centraal staan. Werkloosheid was meestal de bron van armoede; werkgelegenheid bieden was belangrijker dan financiële ondersteuning. Ook als de persoon in kwestie het werken was ontwend, moest alles eraan gedaan worden om hem ertoe te brengen levensgewoonten te veranderen zodat hij weer aan het werk kon komen. Tegenwoordig zouden we zeggen dat iemand weer een arbeidsritme moet opbouwen. Als er op de arbeidsmarkt geen werk te vinden was, moest de diaken nagaan of familie of vrienden op een of andere wijze hulp konden bieden bij het vinden van werk. Ouders en kinderen, burens en familie, rijk en arm hadden tegenover elkaar een taak. Maar die hulp moest onopvallend zijn en niet met zelfzuchtig vertoon van barmhartigheid worden gegeven. Ook 'geven in het wilde weg' vond Chalmers onjuist. Als iemand echt was aangewezen op financiële bijstand uit de kas van de wijkgemeente, dan diende een tweede diaken een onderzoek in te stellen en in de vergadering van de kerkenraad verslag uit te brengen. Daar – op centraal niveau – viel de beslissing over het bedrag van de ondersteuning. Het persoonlijk contact tussen wijkbewoner en diaken was belangrijk, maar het kwam er vooral op aan dat de diaken met gezond verstand en grote zorg te werk ging. Chalmers was zich ervan bewust dat het stelsel voor een groot deel dreef op zijn charisma en overtuigingskracht. In 1823 – het jaar dat hij de St. Johns parochie verruilde voor een hoogleraarschap in Edinburgh – schreef hij aan zijn geestverwant William Wilberforce dat zijn stelsel zelfstandig zou kunnen functioneren vóór hij Glasgow zou verlaten: het volk zou zelf het probleem van de armenzorg oplossen.⁵⁶

Het stelsel van Chalmers hield stand tot 1837. Het werd niet door andere parochies overgenomen. Al in de jaren twintig van de negentiende eeuw en ook daarna was er kritiek te horen. Bijvoorbeeld: 'De wijk is niet zo arm als wordt gedacht', 'De collecteopbrengsten zijn hoog, dan is het makkelijk helpen', 'Diakenen zijn vaak bemiddeld en geven financiële hulp uit eigen zak', 'Stille armen worden over het hoofd gezien', 'Armen worden

⁵⁶ Citaat bij De Bruijn, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven*, 65.

als gevolg van sociale controle de wijk uitgejaagd', 'Met een leider als Chalmers lukt dit in elke wijk'. Critici verdedigden het systeem van de stedelijke armenzorg en wezen de kritiek van Chalmers af als overdreven. Als er misbruik was, kon het systeem hervormd worden. In tegenstelling tot de parochiegebonden armenzorg was staatszorg stabiel.

Chalmers wist zijn medewerkers in de parochie van St. John te inspireren, maar hij overschatte de kracht van zijn verhaal en de mogelijkheden van de moderne stadswijk. Al te vlot werd zijn streven getypeerd als stedelijk feodalisme.⁵⁷

Het experiment van de St. Johns parochie maakte school in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en het Engelssprekende deel van de wereld. Maar zijn werk werd ook vertaald. Chalmers heeft ook in Nederland invloed uitgeoefend. De patronaatsgedachte die vanaf 1830 opgang maakte, werd mede door hem geïnspireerd. Zoals de eerder genoemde Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede die omstreeks 1850 in Amsterdam begeleiding en werk voor een kleine tweehonderd gezinnen organiseerde.⁵⁸ In 1838 begon de Groningse Vrouwen-vereeniging ter bevordering van de werkzaamheid en welstand onder de geringere volksklasse met huisbezoek. Vrouwen gingen op huisbezoek en dat was iets volslagen nieuws want zij traden buiten de gebaande wegen van hun stand. Zij troffen mensonterende toestanden aan, krotwoningen en mensenpakhuizen die 'Arken Noachs' werden genoemd omdat er zestien tot twintig gezinnen woonden, ieder gezin op één kamer.⁵⁹ De verantwoordelijkheid van de overheid op het gebied van volkshuisvesting werd pas in 1901 in de woningwet vastgelegd. Het verbeteren van deze misstanden werd als een verantwoordelijkheid van de burgerij opgevat. De antirevolutionaire politicus Groen van Prinsterer voerde in 1851 Chalmers op als getuige à charge tegen

⁵⁷ Hunt typeerde in *Building Jerusalem. The Rise and Fall of the Victorian City*, 72-73, Chalmers' streven als 'stedelijk feodalisme'. Tristram Hunt (1974) is historicus en publicist en sinds 2010 voor Labour lid van het Britse Lagerhuis.

⁵⁸ Calisch, *Liefdadigheid te Amsterdam*, 336-345; Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 248-249.

⁵⁹ Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter*, 31-32.

overheidsbemoeienis met de armenzorg.⁶⁰ Hij noemde het burgerlijk armbestuur “de dode vlieg, die de apothekerszalf bederft”.⁶¹ Overigens ging Groen van Prinsterer – aangevuurd door zijn sociaal zeer actieve vrouw – zelf ook op armenbezoek in Den Haag. Vergelijkbaar met de sociale strekking in de Britse opwekkingsbeweging en het Nederlandse Réveil was de katholieke herleving van de jaren dertig in Frankrijk. Ook hier diepe schaamte en verontwaardiging over de schrijnende klassentegenstellingen en de armoede. Hier liggen de roots van het katholiek-sociale denken van de negentiende eeuw. De priester Felicité de Lamennais brak ten slotte met de katholieke kerk; de rechtenstudent Frédéric Ozanam trok met een paar vrienden de achterbuurten van Parijs in. Hij stichtte de Vincentiusvereniging met een persoonlijke en individuerichte benadering gericht op zelfstandigheid als werkwijze. In Nederland verschijnen de eerste afdelingen van de Vincentiusvereniging einde jaren veertig.⁶²

Chalmers' parolen ‘to help the poor to help themselves’ en ‘no measures but men’ zijn na tweehonderd jaar tegelijk klassiek en actueel en herkenbaar in moderne concepten van empowerment en de discussie what works en who works.⁶³ Zijn appel en praktijk blijven discussies over de diaconale gemeente inspireren.⁶⁴ Vooral in Duitsland werkte de invloed van Chalmers door, in het Elberfelder stelsel.

⁶⁰ Melief, *De strijd om de armenzorg*, 196, 207.

⁶¹ Citaat in De Vries, *Handboek voor Armbezoekers*, 73.

⁶² De historicus Theo van Tijn (1927-1992) koos in 1970 *La Mennais, zijn ‘paroles d’un croyant’ en hun publiek* als onderwerp voor zijn inaugurele rede als hoogleraar sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht; Evers e.a., *Geen liefdewerk is ons vreemd. 150 jaar Vincentiusvereniging in Nederland*.

⁶³ Menger, ‘Wie werkt?’

⁶⁴ ‘Das Konzept der diakonischen Gemeinde’, Beutel, *Die Sozialtheologie*, 146-187.

Figuur 4
Daniel von der Heydt

Eropaf-moment 3: Hulpverlening van mens tot mens Elberfeld, 1853, Daniel von der Heydt

Het Elberfelder stelsel heeft internationaal grote invloed uitgeoefend.⁶⁵ Het sloeg een brug tussen oude stedelijke en diaconale systemen van buurtgerichte armenzorg en modern wijkgericht maatschappelijk werk. Het stelsel stond model voor de reorganisatie van de Britse en Amerikaanse armenzorg die haar beslag kreeg in de Charity Organization Societies in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw.⁶⁶ In Nederland inspireerde het stelsel de generatie pioniers die sinds 1870 de armenzorg vernieuwden.⁶⁷

Daniel von der Heydt (1802-1874), bankier, ondernemer en politicus in Elberfeld, was omstreeks 1850 de centrale figuur in het ontwerpen van het nieuwe stelsel.

Wat hield het Elberfelder stelsel in?⁶⁸ Het nieuwe zat hem vooral in de combinatie van decentralisatie, kleinschaligheid en een individuele benadering. De stad werd in tien districten verdeeld en elk district telde vijftien wijken. Elke wijk stond onder de hoede van een armbezoeker; in totaal waren er in 1853 150 armbezoekers. Met het groeien van de stad werd dit aangepast. Zo waren er in 1872 achttien districten met elk veertien wijken en in totaal 252 armbezoekers. In 1902 was het aantal armbezoekers opgelopen tot 500. De armbezoekers werkten dus in overzichtelijke wijkgedeelten en zij begeleidten twee tot maximaal vier gezinnen. Het moest te doen zijn naast

⁶⁵ Sachße, Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland*, 214-218; Loch, *Charity and Social Life*, 344-345; Darley, *Octavia Hill*, 118, 359 noot 9; Agnew, *From Charity to Social Work*, 62-94; Trattner, *From Poor Law to Welfare State*, 91-103.

⁶⁶ Octavia Hill wees in 1877 op het verschil tussen het Elberfelder stelsel en de werkwijze in Marylebone, Londen: "The important difference between the Elberfeld and the Maylebone systems is that, whereas in Elberfeld the volunteers themselves decide on the parochial relief, our volunteers have no such authority committed to them." In Marylebone 'the Visitor brings information and the Guardians vote relief.' Darley, *Octavia Hill*, 359, noot 9.

⁶⁷ Maarten van der Linde, 'Louis Blankenberg (1852-1927): promotor individuele hulpverlening: 'Onweerstaanbare drang naar menschenliefde door daden'.

⁶⁸ Sachße, Tennstedt, 215-218; Beutel, 238-241. Het Nutsrapport uit 1895 – Blankenberg, Goeman Borgesius e.a., *Het Vraagstuk der Armverzorging* – publiceerde de volledige tekst van de Elberfelder Armenordnung als bijlage, 351-368; Kok, *Burgers in de bijstand*, 145-169.

werk en sociale verplichtingen. De districtscommissies (voorzitter en armbezoekers) vergaderden elke veertien dagen. De besluitvorming over toekenning van bijstand werd gedecentraliseerd. Deze bevoegdheid werd aan de districtsvergadering overgedragen. 'Van mens tot mens' werd het motto van het Elberfelder stelsel. De armbezoeker diende elke casus nauwkeurig te onderzoeken. Voor het huisbezoek gold de norm van minstens één bezoek in de veertien dagen.⁶⁹ In dringende gevallen kon de armbezoeker zonder ruggespraak kortlopende hulp toekennen. Voor alle hulpaanvragen gold dat stedelijke bijstand pas werd geleverd als nagegaan was dat er van familieleden of bureu geen hulp te verwachten was. Een belangrijke taak van de armbezoeker was om voor de armen die konden werken, werk te zoeken. Armbezoekers behoorden vaak tot de (gegoede) burgerij en dat betekende dat zij of zelf mensen in dienst namen of bij hun collega-armbezoekers naar vacatures informeerden. Met elkaar functioneerden de armbezoekers in de groeiende economie van het industriegebied Wuppertal, waarvan Elberfeld deel uitmaakte, als een netwerkvormig arbeidsbureau. Als er werk werd aangeboden, waren de bedeelde verplicht dat aan te nemen. De armbezoekers werd opgedragen daarbij ook preventief te werken.

Het vrijwilligerswerk van armbezoeker gold als burgerplicht; kiesgerechtigde burgers werden ervoor gevraagd. Het werd beschouwd als een ereambt. Je kon eigenlijk niet weigeren. Vrouwen kwamen in Elberfeld de eerste tientallen jaren niet in aanmerking voor de functie van armbezoeker. Hamburg vormde een uitzondering, vrouwen konden daar rond 1900 meedoen, maar in een ondergeschikte positie.⁷⁰ Dit was een verschil met Nederland waar bij het genootschap Liefdadigheid naar Vermogen vanaf 1884 vrouwen meedraiden als armbezoekster. Mw. M.C. de Marez Oyens-Reynvaan werd op

⁶⁹ Hintzen, 'Het Elberfelder stelsel', 15. George Hermann Hintzen (1851-1935) was zakenman en econoom en lidmaat van de Evangelisch-Lutherse Kerk. Hij richtte in 1878 met steun van de bankier Marten Mees de Rotterdamse Vereniging tot Verbetering van de Armenzorg op. Deze vereniging werkte volgens het Elberfelder systeem, maar zonder decentralisatie van de besluitvorming naar de districtscommissies.

⁷⁰ Hintzen, 'Het Elberfelder stelsel', 19

28 november 1884 benoemd tot lid van de commissie voor huisbezoek en werd de eerste huisbezoekster van Liefdadigheid naar Vermogen.⁷¹

Het nieuwe systeem werd een groot succes, ook financieel: in de jaren na de invoering werden de uitgaven aan armenzorg bijna gehalveerd.⁷² Ook toen het inwonertal van Elberfeld tussen 1850 en 1900 verdrievoudigde naar 160.000 inwoners, hield het stand. Ten tijde van het Duitse Rijk was in 1892 het Elberfelder stelsel in vrijwel alle gemeenten met meer dan vijftigduizend inwoners ingevoerd. Ook in Hamburg en Berlijn werd de armenzorg op basis van het Elberfelder stelsel gereorganiseerd.⁷³

“VAN MENS TOT MENS WERD HET MOTTO VAN HET ELBERFELDER STELSEL”

Hier moet expliciet worden opgemerkt dat het stelsel is ingevoerd en tientallen jaren heeft gebloeid in een tijdvak van weergaloeze economische groei en toenemende welvaart en werkgelegenheid in Duitsland, met stijgende lonen, scholing en ontwikkeling van de industriearbeiders. Elberfeld ligt in het Ruhrgebied en dat zegt genoeg. In de literatuur over het stelsel verdwijnt dit gegeven vaak naar de achtergrond. Elders had de industrialisatie rampzalige gevolgen voor de leef- en werkomstandigheden aan de onderkant van de arbeidsmarkt en in overbevolkte volkswijken.

In het begin van de twintigste eeuw werd in de meeste steden de besluitvorming over steunaanvragen weer gecentraliseerd. Een van de argumenten daarvoor was dat deskundigheid, overzicht over de gehele stedelijke armenzorg en een gelijke behandeling van gelijke gevallen steeds belangrijker werden. Ook bleek dat de combinatie

⁷¹ Fuchs, *Ik zal doen wat in mijn vermogen is*, 53-54.

⁷² Münsterberg, ‘Het Elberfelder stelsel’.

⁷³ Deze grote reorganisaties (Hamburg 1893-1896; Berlijn 1896-1901) werden geleid door Emil Münsterberg (1855-1911). Hij was dé autoriteit op het gebied van de armenzorg ten tijde van het Duitse Keizerrijk en een baanbreker op het gebied van de armenstatistiek. Over de armenzorg publiceerde hij o.a. *Die Armenpflege. Einführung in die praktische Pflegetätigkeit* (1897).

van huisbezoek, onderzoek, rapportage, advisering en bemiddeling, controle, wekelijkse uitbetaling van de bijstand een te zware taak was en dat het niet eenvoudig was vrijwilligers te vinden die dit allemaal konden doen. Een ander bezwaar was dat armbezoekers aan hun wijk waren gebonden, ook al was er geen 'klik' met de hun toegewezen gezinnen of personen. In grote steden loste men dit op door pools te vormen van armbezoekers en bij het koppelen van armbezoeker en gezin rekening te houden met de specifieke kwaliteiten van een armbezoeker en de specifieke problemen van een gezin.

Armbezoeker als betaald beroep bleef een redelijk groot taboe. Een belangrijk argument was dat door de vrijwilligheid de armenzorg draagvlak hield onder de bevolking. Toch was al in de jaren 1890 een discussiepunt of het niet beter was een scheiding aan te brengen tussen vooronderzoek (intake, diagnose) door bezoldigde ambtenaren en de begeleiding door vrijwillige armbezoekers. Er was ook de eeuwige klacht dat de vrijwillige armbezoekers te ruim zouden bedelen. Het vergde veel ervaring en mensenkennis om de juiste balans te vinden tussen de rol van vertrouwenspersoon en de rol van controleur. Vooral voor bezoldigde armbezoekers in dienst van gemeenten speelde dit omdat zij cliënten niet konden wegsturen. Armbezoekers die werkten voor particuliere verenigingen hadden het wat makkelijker want deze verenigingen kozen zelf de gezinnen en personen die zij begeleidden. Lastige gezinnen waar geen land mee te bezeilen was, werden weggestuurd. De methode werkte vooral bij gezinnen en personen die min of meer wilden meewerken aan de verbetering van hun toestand.⁷⁴ Omstreeks 1900 begon ook de meer systematische scholing en vorming van armbezoekers. In 1907 stichtte Alice Salomon in Berlijn de *Soziale Frauenschule*; in 1899 was in Amsterdam de Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid van start gegaan.

Het Elberfelder stelsel kwam natuurlijk niet uit de lucht vallen. Het stedelijke armbestuur kampte omstreeks 1850 met massale bedeling waarop het toezicht ondoenlijk werd en de kerkelijke armenzorg kon de snelgroeïende armoede niet bijbenen.

⁷⁴ Kok, *Burgers in de bijstand*, 152.

De indeling in districten en wijken en het werken met armbezoekers had Elberfeld al in 1800 overgenomen uit Hamburg.⁷⁵ Daar functioneerde sinds 1788 – volgens de modernste Verlichtingsideeën over een rationele aanpak van samenlevingsproblemen – een districtenstelsel met onbezoldigde armbezoekers. Daarnaast nam Elberfeld ook het Hamburgse principe over dat ‘niemand als ondersteuning een schilling zou mogen ontvangen, die hij ook door arbeid had kunnen verdienen’. *Work First avant la lettre*.⁷⁶ Het Hamburgse stelsel omvatte werkplaatsen, vakscholing, gratis medische zorg, verzorging bij zwangerschap en bevalling en ook onderwijs. De kosten van het stelsel werden gedekt met collectes. Het Hamburgse systeem bleek te werken en werd internationaal bekend.⁷⁷

Elberfeld paste tussen 1800 en 1848 het Hamburgse systeem aan op de plaatselijke omstandigheden. De stad werd verdeeld in districten en wijken, met aanvankelijk één armbezoeker per wijk. De armbezoekers beslisten tot 1853 niet zelf over het toekennen van financiële bijstand aan ‘hun’ gezinnen. Die bevoegdheid lag bij het stedelijk armbestuur.

Een commissie onder leiding van Daniel von der Heydt stelde in 1850 dat het bestaande systeem versterkt zou moeten worden met de inbreng van de kerkelijke armenzorg; deze zou wellicht de bijstand aan thuiswonende armen voor zijn rekening kunnen nemen.

Daartoe zou het aantal diakenen moeten worden uitgebreid en zouden er ook hulpkrachten bij moeten komen om het huisbezoek te doen. Vooral de lutherse gemeente van Elberfeld voelde daarvoor.

⁷⁵ De koopman en verlichte sociaal hervormer Caspar Voght (1752-1839) speelde bij de reorganisatie van de Hamburgse armenzorg in 1788 de hoofdrol. Hij adviseerde over reorganisatie van de armenzorg in Wenen, Berlijn, Parijs, Marseille, Lyon en Portugal. Adriani, *Voorlezingen*, 74, noot 1; Sachße, Tennstedt, 125-130. Een vergelijkbare aanpak werd gevolgd in Bremen (1779), Lübeck (1783) en Braunschweig (1805).

⁷⁶ De *Work First* aanpak ontstond in de jaren 1990 in de VS. De hervorming van de bijstand was een van de wapenfeiten van de regering Clinton. Het leidde tot een spectaculaire daling van het aantal uitkeringen. In Nederland was deze aanpak aanvankelijk omstreden, maar deze werd het uitgangspunt van de Wet werk en bijstand in 2004. Anno 2011 is *Work First* volledig ingeburgerd.

⁷⁷ Sachße, Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge*, 128; Van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*.

De lutherse predikant had Chalmers gelezen en hij werd geïnspireerd door het voorbeeld van de armenzorg in de St. Johns parochie in Glasgow.⁷⁸ Hij zette in 1848 activiteiten op als huisbezoek, gaarkeukens (soep), werkplaatsen met vakscholing voor mannen en vrouwen en hulp bij het vinden van werk. Al snel bleek dat dit programma de krachten van de lutherse gemeente te boven ging. In 1849 gaf de lutherse gemeente de armenzorg aan het gemeentebestuur terug. Daniel von der Heydt en zijn commissie spraken twee jaar lang met de kerkelijke gemeenschappen (lutheranen, Nederlands-gereformeerden, katholieken, gereformeerden, joden en doopsgezinden). De kerken kregen het aanbod dat zij de thuiswonende armen zelf zouden verzorgen, op kosten van het stadsbestuur. Zij zouden dan het huisbezoek, het onderzoek en het toekennen van hulp op zich moeten nemen. De meningen tussen kerken onderling en ook met het gemeentebestuur liepen echter zover uiteen dat er geen overeenstemming werd bereikt. De besprekingen werden gestaakt, zonder resultaat. Daniel von der Heydt trok het initiatief naar het stedelijk niveau. Zijn commissie presenteerde op 1 juli 1852 haar voorstellen aan de gemeenteraad en per 1 januari 1853 werd de *Neue Armenordnung für die Gemeinde Elberfeld* van kracht.

Nederland

In Nederland viel omstreeks 1850 de verpaupering van de onderklasse niet meer te ontkennen. Maar de overheid kreeg hier – anders dan in Duitsland – geen ruimte om op te treden. Met de Armenwet van 1854 werd de armenzorg vanwege de stedelijke overheid in de positie gezet van achterwacht. De stad mocht alleen hulp bieden bij 'uiterste onvermijdelijkheid'. De wet ging ervan uit dat armenzorg primair een taak was van kerkgenootschappen en particuliere verenigingen.⁷⁹ Toch gaf een grote stad als Amsterdam in 1850 ongeveer een vierde van haar budget uit aan armenzorg.⁸⁰

⁷⁸ Beutel, *Die Sozialtheologie*, 235-236. Ook: E. Gewin, 'De bakermat van het Elberfelder stelsel'. De Berlijnse predikant Otto von Gerlach vertaalde Chalmers in het Duits: *Die kirchlichen Armenpflege. Nach dem Englischen des dr. Thomas Chalmers bearbeitet durch Otto von Gerlach* (1847).

⁷⁹ Melief, *De strijd om de armenzorg*.

⁸⁰ Calisch, *Liefdadigheid te Amsterdam*, 3-4.

De econoom N.G. Pierson was de eerste die in Nederland aandacht vroeg voor het Elberfelder stelsel.⁸¹ Dat was in 1872. Pierson, later minister van Financiën en minister-president in het 'kabinet van de sociale rechtvaardigheid' (1897-1901) prees de kleinschalige en individuerichte werkwijze: "Hier ligt het hoofdbeginsel van het Elberfeldsche stelsel en tevens het geheim van de uitstekende gevolgen, die het heeft opgeleverd. Wat kan men verwachten van een armbezoek, zooals het in de groote gemeenten van ons land maar al te veel geschiedt? Een enkel persoon, die een groot getal armen moet bezoeken, zal zich met hun wel en wee, met hun lotgevallen en vooruitzichten, met hun karakters en hoedanigheden niet bekend kunnen maken; het zal hem onmogelijk zijn, den arme voort te helpen met raad en daad, zijn voorspraak te wezen bij anderen, hem de fouten te doen opmerken, waardoor hij tot armoede is vervallen, het schoolbezoek der kinderen te bevorderen en in het algemeen een beteren geest te wekken in de huishouding. Zijn aandacht verdeelt zich en zijn ijver verflauwt, naarmate het veld zijner werkzaamheden zich uitbreidt. Geef iemand een twintig- of dertigtal armen te bezoeken: hij zal ten slotte dermate het bewustzijn erlangen van een nutteloos werk te doen, dat hij òf in wanhoop zijn taak opgeeft, òf, de zaken nemende zooals zij zijn, zijn arbeid als een bloote formaliteit gaat beschouwen; geef er hem drie of vier, en zijn belangstelling in de personen, die aan zijn opzicht zijn toevertrouwd, zal klimmen, zoodat zijn taak hem iederen dag meer ter harte zal gaan."⁸²

⁸¹ N.G. Pierson, 'Armverzorging'. Pierson sprak in 1891 in de algemene vergadering van het Statistisch Instituut opnieuw over het Elberfelder stelsel. De Vries, *Handboek voor Armbezoekers*, 67. Het sociaalliberale kabinet Pierson-Goeman Borgesius regeerde van 1897 tot 1901 en bracht de Leerplichtwet, de Kinderwetten, de Woningwet, de Gezondheidswet en de Ongevallenwet tot stand.

⁸² N.G. Pierson, 'Armverzorging', 66. Pierson gaf ter vergelijking cijfers over het aantal armbezoekers in Amsterdam: Het Amsterdamse Huiszittenhuis dat in 1871 het gehele jaar door 177 gezinnen en tijdelijk 432 gezinnen heeft bedeed, heeft vijf bezoldigde armbezoekers; 5 op 609 = 1 op 121. De Ned. Herv. Diaconie te Amsterdam, die in 1871 aan 1044 personen of gezinnen doorlopende bedeling, aan 1358 winterbedeling, aan 191 tijdelijke bedeling heeft verstrekt, heeft dertig bezoekbroeders; 30 op 2593 = 1 op 88.

Twintig jaar later kwam hij er nog eens op terug. Hij wees erop dat het armbezoek al praktijk was in de eerste christengemeenten, door Chalmers' werk in Glasgow weer bekend was geworden en ook in praktijk werd gebracht door de Vincentiusvereniging en de Charity Organization Societies. De kracht van het Elberfelder stelsel lag erin dat "de armen niet vereenigingen, diaconieën of besturen, niet iets bloot anoniems, maar persoonlijkheden zouden ontmoeten."⁸³

In Nederland voerde het Amsterdamse genootschap Liefdadigheid Naar Vermogen het systeem als eerste in, in 1892. Het bestuur stond zijn beslissingsmacht bijna volledig af aan de drieëndertig districtscommissies met circa vijfhonderd armbezoekers. In 1901 volgden de Verenigingen tot Verbetering van de Armenzorg in Haarlem en Utrecht dit voorbeeld. Het Burgerlijk Armbestuur van Amsterdam nam in 1896 ook elementen uit het stelsel over.⁸⁴ Als stedelijk systeem voerden alleen Leeuwarden en Lekkerekker het in 1893 in.⁸⁵ Invoering als algemeen stedelijk systeem in Nederlandse steden was uiterst gecompliceerd omdat het stelsel samenwerking en afstemming vroeg en dat was ingewikkeld, met de vaak tientallen kerkelijke en particuliere organisaties die in de grote steden actief waren. De bestuurders wensten baas in eigen huis te zijn en duldden geen inmenging in beleid. Bovendien vreesden gezaghebbende lieden binnen de particuliere armenzorg dat stedelijke regie wel eens de doodsklap kon zijn voor de kerkelijke en bijzondere armenzorg. G.H. Hintzen, voorzitter van de Rotterdamse Vereniging voor verbetering van de Armenzorg, verwachtte in 1894 "van (invoering van) het Elberfelder stelsel eene samensmelting van openbare, kerkelijke en particuliere armenzorg tot openbare armenzorg, althans voor de ondersteuning van huiszittende armen. (...) Wanneer de openbare middelen vrij onbekrompen voor alle behoeftigen beschikbaar wor-

⁸³ Citaat in De Vries, *Handboek voor Armbezoekers*, 160.

⁸⁴ Louis Blankenberg (1852-1927), sinds 1872 secretaris en vanaf 1900 voorzitter van Liefdadigheid naar Vermogen, was van 1893-1907 lid van het Burgerlijk Armbestuur. Hij was groot voorstander van het Elberfelder stelsel. Van der Linde, 'Onweerstaanbare drang naar menschenliefde door daden'. Louis Blankenberg (1852-1925), promotor van de individuele hulpverlening.'

⁸⁵ Kok, *Burgers in de bijstand*, 153-176.

den gesteld komt aan de werkzaamheid van kerkelijke en bijzondere instellingen, die ook geregelde toelagen verlenen, een einde.”⁸⁶

Dat hij een gevoelig punt had aangesneden blijkt uit de uitvoerige poging zijn sombere verwachting te weerleggen door Goeman Borgesius, Blankenberg en de andere samenstellers van het befaamde Nutsrapport *Het Vraagstuk der Armverzorging* (1895). Zij brachten daar tegenin: 1. Kerken, christelijke en particuliere organisaties zullen zich de zorg voor armen en noodlijdenden altijd blijven aantrekken omdat zij dat als hun christelijke c.q. burgerlijke plicht opvatten; 2. Het is niet de bedoeling dat de bijstand ‘vrij onbekrompen’ wordt verleend; 3. De vele honderden armbezoekers zullen de belangstelling voor de armoede in de midden en hogere lagen van de bevolking levend houden en vergroten en 4. Hierdoor zal het draagvlak voor de armenzorg onder de bevolking verbreed worden, temeer daar steeds meer vrouwen zullen meedoen aan het werk van het armbezoek.⁸⁷

Figuur 4
Octavia Hill

Eropaf-moment 4: Het recht op leefbaarheid Londen, 1865 Octavia Hill

Al in de jaren 1880 en 1890 gold Octavia Hill (1838-1912) voor socialistische jongeren als ouderwets.⁸⁸ Dat zij bleef hameren op een individuele benadering en eigen verantwoordelijkheid wekte irritatie.⁸⁹ Zij hield vast aan een persoonlijke en kleinschalige werkwijze. Dat overheidsingrijpen nodig was om de grootschalige problemen van armoede, volkshuisvesting en werkloosheid aan te

⁸⁶ Citaat in Blankenberg, *Het Vraagstuk der Armverzorging*, 338.

⁸⁷ Blankenberg, *Het Vraagstuk der Armverzorging*, 339-348.

⁸⁸ Delen uit deze paragraaf zijn eerder gepubliceerd: Van der Linde, ‘Octavia Hill. Het recht op schoonheid, licht en ruimte.’

⁸⁹ Webb, *My Apprenticeship*, vooral 167-180. Beatrice Webb-Potter (1858-1943) behoorde tot de Londense elite. In de jaren 1880 werkte zij enige tijd als vrijwilliger in het sociaal woningbeheer. Anders dan haar zus Kate die bij Octavia Hill vrijwilligerswerk deed, vond zij het een frustrerende bezigheid. Zij legde zich toe op sociologisch onderzoek en socialistische theorievorming. Samen met haar man Sidney Webb werd ze lid van de Fabian Society en later van de Labour Party. Zij was financieel onafhankelijk door de erfenis van haar vader. Met anderen stichtte zij de *London School of Economics*.

pakken, wilde er bij haar niet in. Octavia Hill stond sceptisch, zo niet afwijzend tegenover een overheid die haar vaak had tegengewerkt. Overheidsbemoeienis kon nooit de plaats innemen van het particulier initiatief. Met de opkomst en bloei van de verzorgingsstaat (1910-1970) verbleekte haar ster. Nu gebleken is dat ook de verzorgingsstaat schaduwkanten heeft, wordt haar werkwijze opnieuw gewaardeerd.

Vanaf 1864 introduceerde Octavia Hill in Londen een nieuwe methode van werken. Die was gericht op actieve bemoeienis met mensen die in een slechte positie zijn geraakt – arm, verslaafd, werkloos, krotbewoner, gemarginaliseerd.⁹⁰ Zij deed haar werk vanuit de overtuiging dat je mensen moet ondersteunen op een manier die hun zelfrespect en vertrouwen in eigen kunnen versterkt. Zij had een broertje dood aan filantropie die zwelgt in het tragische lot van de onderklasse, de armen neerbuigend bejegt en hun afhankelijkheid van bedeling in stand houdt. De Amsterdamse maatschappelijk werkpionier Hélène Mercier beschreef in 1895 hoe Octavia Hill met haar huurders omging: "(...) met dezelfde beleefdheid, dezelfde eerbiediging van de vrijheid en zelfstandigheid, die zij tegenover mensen van haar eigen stand in acht zou nemen. Nooit bij hen binnentreden zonder aankloppen, nooit zich met hun particuliere aangelegenheden bemoeien als zij van hun kant daartoe geen aanleiding geven, nooit raad geven als deze niet wordt gevraagd. Kortom niets dan een zakelijke verhouding totdat van weerszijde die zuivere belangstelling in elkanders persoon en lot zijn gegroeid, die vanzelf tot een vriendschappelijke omgang leidt."⁹¹

In de jaren 1860 legde zij in de achterbuurt van Marylebone in Londen (nu hartje City) bouwstenen van het moderne maatschappelijk werk en ook van het sociaal-cultureel volksontwikkelingswerk: buurtgericht maatschappelijk werk, cultureel en educatief werk, woningbemiddeling, arbeidshulpverlening, clubwerk voor kinderen, jongeren, mannen, vrouwen en ouderen, sportieve en militaire

⁹⁰ Darley, *Octavia Hill. A Life*; Hill, *Homes of the London Poor*; Ter Meulen, 'Over de werkwijze van Octavia Hill'; Maurice, *Life of Octavia Hill as told in her letters*; Octavia Hill *and the Social Housing Debate*.

⁹¹ Mercier, 'Octavia Hill'.

training op vrijwillige basis voor jongeren, speeltuinwerk en natuureducatie.

Octavia Hill kende de armoede uit eigen ervaring. Haar vader James Hill werd geruïneerd door de financiële crisis van 1840. Hij was een bewonderaar van de utopisch socialist Robert Owen, gaf een vooruitstrevende krant uit en verdiende de kost als graan-handelaar en bankier. Als gevolg van deze financiële ramp werd hij depressief en kon hij niet meer bij zijn gezin wonen. Moeder Caroline Hill was onderwijzeres en volgde in haar werk de vernieuwende ideeën van de Zwitserse pedagoog Pestalozzi. Zij lette op een veelzijdige ontwikkeling van haar dochters. Hoofd, hart en handen moesten alle drie aan bod komen. Zo kreeg Octavia naast kennis van talen, kunst en geschiedenis een opleiding in het vak van timmerman. Ook leerde zij in de moestuin te werken. Na het financiële en persoonlijke ongeluk was het gezin Hill aangewezen op inkomen uit eigen werk en financiële steun van familie en vrienden. Moeder Caroline verhuisde met haar vijf dochters naar Londen en vond daar werk als manager van het Coöperatieve Dames Gilde, een vrijwilligersorganisatie. Het Gilde exploiteerde een basisschool met een werkplaats waar kinderen een vak leren. Op de leeftijd van 14 jaar begon Octavia op deze school te werken. Haar taak was toezicht houden bij de kinderen die houten speelgoed maakten en daarvoor per stuk betaald kregen. Ze leerde de kinderen hun werk met aandacht te doen zodat het speelgoed er goed uitzag en ze trots konden zijn op hun product. Octavia organiseerde uitstapjes, las de kinderen voor en met Kerst en andere feestdagen zorgde zij voor bijzondere activiteiten en verrassingen.

Het Gilde was opgericht vanuit de christensocialistische beweging. Octavia ontdekte hier dat christelijk geloof kan inspireren tot sociale betrokkenheid en hervormingswerk. Maar ze was er een tegenstander van dat sociaal werk gebruikt werd om zieltjes te winnen. Zelf werd ze lid van de Anglicaanse Church of England. In de kring van christensocialisten leerde zij inspirerende mensen kennen die bijdroegen aan haar vorming. Bijvoorbeeld de socialistische

predikant F.D. Maurice die in 1854 het *Working Men's College* stichtte, een van de oudste instellingen voor volwasseneneducatie die nog altijd bestaat.⁹² Maurice en de invloedrijke kunstcriticus John Ruskin hielpen haar werk te vinden. Intussen zon Octavia, nu 26 jaar oud, op mogelijkheden om het leven van de armste bevolkingsgroepen te verbeteren. Er bestonden woningbouwverenigingen en vakverenigingen, maar die waren er vooral voor de geschoolde arbeiders. Niet voor de onderste laag in de krottenbuurten in het centrum of in het beruchte East End. Ze koos huisvesting als invalshoek, want zij zag een verzorgde woning, hoe klein ook, met licht, lucht en ruimte – en met burens die rekening hielden met elkaar – als levensvoorwaarde nummer 1. Met geld van John Ruskin kocht zij haar eerste blok huizen. Ze knapte woning voor woning op en verhuurde ze weer aan dezelfde bewoners, als het kon voor een lagere huur. Elke week haalde zij zelf de huur op en besprak met haar huurders voorkomende moeilijkheden en problemen. Huisvesting was de basis, maar ook vertrekpunt voor andere activiteiten: aanleg van tuinen, planten van bomen, klimmers en struiken, een speelplaats voor de kinderen. Octavia verhuisde met moeder en zussen naar dezelfde wijk en bouwde achter haar huis lokalen waar zij voor haar huurders weekend- en avondclubs organiseerde.

Door een zorgvuldig woningbeheer bleef Octavia ver beneden de woekerhuren. Het lukte een rendement van vijf procent rente te behalen op het geïnvesteerde kapitaal. Daardoor werden haar woningprojecten aantrekkelijk als belegging. Na tien jaar beheerde Octavia Hill met haar medewerksters vijftien huisvestingsprojecten met circa drieduizend huurders. Zij bouwde dit werk uit, benaderde fondsen, organiseerde draagvlak. Zij leidde tientallen vrouwen op die als sociaal werkers *avant la lettre* in de praktijk geschoold werden. Octavia Hill organiseerde vanaf het begin dagjes uit voor haar huurders: kinderen en volwassenen. De heidegebieden aan de rand van

⁹² Onder invloed van Frederic Denyson Maurice (1805-1872) liet Octavia zich op zestienjarige leeftijd dopen in de Anglicaanse kerk. Maurice's preken over naastenliefde en persoonlijke verantwoordelijkheid maakten grote indruk en vormden mede haar principes van dienstverlening, plicht en verantwoordelijkheid die zij levenslang huldigde en in praktijk bracht. Darley, *Octavia Hill*, 43-48.

Londen waren een geliefde bestemming. Zij was verontwaardigd toen deze natuurgebieden omstreeks 1870 werden bedreigd door stadsuitbreiding. Vanaf 1875 – ze was toen 37 jaar – voerde Octavia actie voor het behoud van natuur in en bij Londen. Voor de stadsbevolking was natuur broodnodig om op adem en tot rust te komen. Haar strategie was om fondsen te werven en met dat geld natuurgebieden aan te kopen. Ze steunde haar zus Emily die de Kyrle Society oprichtte, met als doel ‘de verfijnde en opvrolijkende invloed van natuurlijke en kunstzinnige schoonheid terug te brengen naar het volk’. Na een paar mislukte acties boekte zij successen met het aankopen van parken en natuurgebieden. Ze verwierf steun tot diep in de elite en de politiek. Ook buiten Londen werden haar successen in natuurbehoud bekend. In 1894 is Octavia Hill een van de drie stichters van de *National Trust*. Iedereen die in Engeland de natuur opzoekt, kent de *National Trust* die anno 2011 3,5 miljoen leden telt, 250.000 hectare natuurgebied beheert en daarnaast nog 200 kastelen, gebouwen en parken. Vergelijk het met onze Natuurmonumenten, maar dan een maatje groter.

Met de opkomst van de zelfontplooiingspsychologie en het utopische verzorgingstaatsdenken na de Tweede Wereldoorlog werd Octavia Hill bijgezet in het massagraf van ‘paternalisten’ en liberale filantropen.⁹³ Ze was te streng geweest en had teveel nadruk gelegd op eigen verantwoordelijkheid. Dat ze het liefste een-op-een werkte, op kleine schaal en vooral met vrijwilligers leek in het tijdperk van professionalisering en verzorgingsstaat achterhaald. Dat zij werd gedreven door een religieus geïnspireerd plichtsbesef deed steeds vreemder aan.

De laatste tien jaar is er opnieuw belangstelling voor haar ideeën en werkwijze. Jane Lewis, hoogleraar Sociaal Beleid aan de *London School of Economics*, schreef in 2005 dat de betekenis van Octavia Hill vooral ligt “in het belang dat zij hechtte aan het leven met de

⁹³ Illustratief voor het verschuivend perspectief tussen 1930 en 1949 – van lovend naar deels kritisch – zijn twee artikelen over sociaal woningbeheer waarin Octavia Hill uitvoerig ter sprake komt, van Nel Hubregtse, tientallen jaren woningopzichteres en later hoofdinspectrice van Centraal Woningbeheer in Den Haag: P.H. Hubregtse, ‘De sociale taak der woningopzichteressen’ (1930) en ‘Sociaal woningbeheer’ (1949).

armen, het verwerven van precieze kennis van hun problemen, het winnen van hun vertrouwen, het respecteren van hun mening, het erachter komen welke dagelijkse problemen hun het leven vergallen, en ook het knokken voor een leefbare omgeving.”⁹⁴ We kunnen hieraan toevoegen: continuïteit en betrouwbaarheid. Octavia Hill bracht continuïteit en betrouwbaarheid in haar sociaal-werkactiviteiten. Geen projectencarrousel met elke vier of vijf jaar iets anders.⁹⁵ Ook had zij aandacht voor de veelzijdigheid van het leven. Het verlangen naar buitenlucht, natuur en schoonheid. Ze organiseerde exposities, culturele feesten, excursies, avondscholen. Wie de veertig jaargangen van haar *Letters to my Fellow-Workers* leest, ontdekt dat zij de basis legde voor wat nu werksoorten en specialisaties zijn in het professionele social work en ook daarbuiten. Ook het door haar zo sterk gepropageerde sociaal ondernemerschap is uit zijn as herrezen.⁹⁶ Tristram Hunt eindigde zijn bespreking van Hills *Letters to my Fellow-Workers*: “As the era of Fordist bureaucracies crumbles, the space for pre-statist social enterprise is re-emerging. Yet the problem with this 1900s civic settlement is the dependence on a sense of Christian duty. Hill saw herself as a lonely, Puritan missionary toiling among the fallen. Is her vision of duty, fellowship, and voluntarism achievable in a post-Christian age whose secular, relativist values are so depressingly embodied by the National Union of Teachers’ ban on cadet corps from school?”⁹⁷ Octavia Hill maakte school, maar vroegere medewerkers keerden zich ook van haar af, vooral omdat zij geen heil zag in oplossingen via de staat en omdat zij hun enthousiasme voor de socialistische theorie niet deelde.⁹⁸ Leerlingen en stagiaires brachten haar werkwijze naar de Verenigde Staten, Australië, Duitsland, Nederland en

⁹⁴ Voorwoord, *Octavia Hill's Letters to Fellow-Workers 1871-1911*, XXV-XXVI.

⁹⁵ In zijn onderzoek *Het rendement van het zalmgedrag. De projectencarrousel ontleed* zocht Daniël Giltay Veth naar verklaringen voor het gebrek aan duurzaamheid van talloze sociale projecten.

⁹⁶ *Octavia Hill's Letters to Fellow-Workers 1871-1911*.

⁹⁷ *The Guardian*, 6 mei 2008. In zijn *Building Jerusalem. The Rise and Fall of the Victorian City*. Londen 2004, over Octavia Hill, 256-257, 298-300.

⁹⁸ Octavia Hill hield vast aan haar principes en haar jongere vrienden vonden haar dogmatisch en rigide, zoals Samuel en Henrietta Barnett, maar de oude vriendschapsbanden bleven intact. Darley, 322-323.

andere landen in Europa. In Nederland waren Johanna ter Meulen en Louise Went haar vaandeldragers. Zij leerden beide het vak bij haar in Londen en werden de eerste woningopzichteressen in Nederland.⁹⁹ Zij legden de grondslagen van het woonmaatschappelijk werk en het sociale woningbeheer.¹⁰⁰

Figuur 5
Johanna ter Meulen

Eropaf-moment 5: Op de bres voor sociaal woningbeheer Amsterdam, 1894, Johanna ter Meulen

Op 22 november 1893 schreef Octavia Hill aan een vriendin: "I have with me ... a charming young lady, Miss Ter Meulen from Amsterdam, who is spending a few months in England, to prepare for taking up houses in her own country. She is full of power, brightness and sweet human sympathy."¹⁰¹

Van september tot december 1893 werkte Johanna ter Meulen (1867-1937) in Londen onder supervisie van Octavia Hill.¹⁰² In die jaren tachtig woedde een economische depressie die massale werkloosheid veroorzaakte. De opkomende socialistische beweging en radicale journalisten, advocaten en zakenlieden bestookten in Amsterdam de regentenklasse met hervormingsvoorstellen. Johanna's sociale belangstelling werd gewekt.¹⁰³

Zij hoopte op hervormingen die de kloof tussen arm en rijk zouden kunnen dichten, zodat er een maatschappij zou komen die voldeed aan haar idealen van vriendschap, liefde en trouw. Arnold Kerdijk, lid van de Tweede Kamer, voorman van de sociaalliberalen en sinds

⁹⁹ Beide dames hadden veel invloed, maar als gevolg van incompatibilité des humeurs of een vete gingen zij niet met elkaar om. Blomberg, *Aan de bakermat van de Amsterdamse volkshuisvesting*, 71. In de biografische schets van Johanna ter Meulen, geschreven door haar vriendin Cornelia de Lange, komt Louise Went niet voor. De Lange, 'Johanna Elisabeth ter Meulen'.

¹⁰⁰ Over de woningopzichteressen in Nederland: Deben, *Van onderkomen tot woning*; Annemieke van Drenth, 'De groote verantwoordelijkheid van haar vrouw zijn'; Fentener van Vlissingen, 'Het pionierswerk van onze eerste woningopzichteressen'; Ottens, e.a. *Wonen – Woning- Wet; de Regt, Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; Stawski, *Woningopzichteressen in Amsterdam 1890-1940*.

¹⁰¹ Cit. In Hill, *Letters to my Fellow-Workers*, 340.

¹⁰² Van der Linde, 'Johanna ter Meulen. Voorvechter van volkshuisvesting en pionier van outreachend sociaal werk'.

¹⁰³ De Rooy, *Op de grens van twee culturen*, 17-61.

1887 hoofdredacteur van het *Sociaal Weekblad*, vroeg haar artikelen uit buitenlandse tijdschriften te vertalen.¹⁰⁴ In huize Kerdijk leerde zij Emilie Knappert kennen, die in Leiden clubwerk deed met fabrieksmeisjes. Johanna was bevriend met de dochters van Willem Spakler, directeur van een grote suikerraffinaderij. Hij was ook een sociaal-liberaal. Met hem voerde Johanna gesprekken over verbetering van de huisvesting in de Jordaan, het *East End* van Amsterdam. In 'Ons Huis' aan de Rozenstraat dat in 1892 open ging, maakte Johanna kennis met Hélène Mercier. Haar artikelen in het *Sociaal Weekblad* over arbeiderswoningen waren haar uit het hart gegrepen.¹⁰⁵ Mercier zette Johanna op het spoor van Octavia Hill. Dat is het soort werk dat Johanna zocht: geen liefdadigheid, maar werken aan betere huisvesting in combinatie met sociale hulp aan gezinnen. Zij vertelde Spakler dat zij dat soort werk dolgraag wilde doen. Hij vertrouwde haar in 1892 het beheer toe van zijn woningen in de Laurierstraat. Zij haalde wekelijks de huur op, zag toe op de naleving van het huurreglement en liet reparaties uitvoeren. Ze bemiddelde bij burenruzies. Het werd een mislukking omdat zij onervaren was en huurders dat al gauw in de gaten hadden. Johanna was erg teleurgesteld (in zichzelf), maar trok er de conclusie uit dat het kennelijk een vak is waar je kennis voor nodig hebt, praktijkervaring en mensenkennis. Waar kon ze dat vak beter leren dan bij Octavia Hill in Londen?

Terug in Amsterdam verschaftte Spakler het kapitaal om een aantal woningen in de Tuinstraat in de Jordaan aan te kopen. De woningen werden opgeknapt; krotten afgebroken en nieuwe woningen gebouwd. Ter Meulen bracht de woningen onder in de

¹⁰⁴ Door de vriendschap met haar nichten Agneta en Elisabeth Matthes kwam Johanna ter Meulen midden in het milieu van de bevolgen sociaal-liberale hervormers. Agneta Matthes (1847-1909) was samen met haar man Jacques van Marken (1845-1906) de stuwende kracht achter het baanbrekende sociale beleid van de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek in Delft. Elisabeth Matthes (1849-1902) was getrouwd met Arnold Kerdijk (1846-1905), die als sociaalliberaal bestuurder en politicus ongelooflijk actief was, o.a. als hoofdredacteur van het *Sociaal Weekblad*, lid van de Tweede Kamer en in 1899 als de eerste voorzitter van de Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid.

¹⁰⁵ Mercier, *Over Arbeiderswoningen*.

Woningmaatschappij Oud- Amsterdam, waarvan ze zelf directrice en woningopzichteres werd. Zij breidde het aantal woningen niet verder uit dan vierennegentig omdat zij honderd woningen het maximum vond voor een verantwoord woningbeheer en persoonlijk contact met de gezinnen.¹⁰⁶

“VANUIT HAAR KANTOORTJE GING JOHANNA TER MEULEN EROPAF. ALS ‘HAAR’ GEZINNEN HAAR HULP INRIEPEN, WAS ZIJ NIET TE STUITEN.”

Vanaf 1894 tot haar overlijden 43 jaar later is Johanna ter Meulen woningopzichteres gebleven. Vanuit haar kantoortje op de Anjelierstaat 149 ging zij eropaf. Als ‘haar’ gezinnen haar hulp inriepen, was zij niet te stuiten. Voorbeelden te over in haar met de hand geschreven *Dagboek mijner woningbemoeiing* uit de jaren 1894-1896.¹⁰⁷ Ook uit latere jaren zijn haar activiteiten overgeleverd. Ze zocht werk voor een ontslagen man. Ze vroeg advies als een gezin in haar ogen een veel te hoge premie moest betalen voor een verzekeringspolis. Ze maakte samen met een huisvrouw een plan voor afbetaling van schulden. Voor de oudste dochter in een gezin waar de moeder was overleden vroeg ze om plaatsing op de Amsterdamse Huishoudschool. Ze adviseerde bij schoolkeuze en vervolgoopleidingen. Zij vroeg beurzen aan voor studiekosten van de kinderen van haar huurders. Als huurders na herhaalde klachten nog steeds overlast bezorgden aan de burens, zegde ze de huur op.

¹⁰⁶ Ottens, Oud-Amsterdam in de Jordaan, of: de volkshuisvestingspraktijk van Johanna ter Meulen.

¹⁰⁷ Ter Meulen, ‘Dagboek mijner woningbemoeiing, 9 juli 1894 – 12 oktober 1896’.

Het beroep van woningopzichteres riep al snel reacties op. De schrijfster Catharina Alberdingk Thym¹⁰⁸ publiceerde op 16 november 1895 in de *Amsterdammer* een artikel 'iets over zaken doen en armen verzorgen', met daarin o.a.: "Onlangs hoorde ik van werkmanswoningen, die f 1,60 in de week deden, die woningen, verhuurd zijnde, zouden 4% rente aan den kapitaalschietser opleveren. Is dat een geldbelegging? – Ja. – Waarom zijn er dan liefdadige dames, die, alsof zij armen bezochten, zich belasten met het inzamelen van die huren, terwijl dit inzamelen gemakkelijk door een werkloozen hongerlijer gedaan zou kunnen worden, die er nog een stukje brood aan verdiende; terwijl buitendien de huurder, die f 1,60 betaalt, den zeer onaangename indruk krijgt, door liefdadigheid gesteund te worden, terwijl hij gerust en met fierheid wekelijks die f 1,60 aan zijn huisheer af kan dragen, wat voor dezen een mooie geldbelegging vertegenwoordigt. (...) Ik vraag niet alleen medelijden, maar ook eerbied voor mijne arme vrienden."

Johanna ter Meulen reageerde met een ingezonden stuk waarin zij stelde dat haar woningbeheer – in navolging van Octavia Hill – geen armenzorg was, maar zakelijk beheer van betaalbare woningen. Met een voldoende rendement voor de investeerder. Alleen op die manier waren kapitaalverschaffers bereid hun geld in sociale woningbouw te investeren. De tussenpersoon kwam langs met een zakelijk doel, het ophalen van de huur en de huurder kon die huur met zelfrespect afdragen. Als de huurder geen toenadering wenste dan zou de tussenpersoon zich niet opdringen. Van vernederende dankbaarheidsgevoelens zoals die bestonden in de armenzorgpraktijk hoefde geen sprake te zijn. Wel kon er genegenheid ontstaan, maar dat was iets anders. De basis voor die genegenheid was dat beide partijen hun plichten tegenover vervullen. In dat contact konden gevoelens van genegenheid ontstaan en kon de tussenpersoon advies en hulp bieden, zoals dat in elk menselijk contact voorkomt.

¹⁰⁸ Catharina Alberdingk Thym (1848-1908) was schrijfster en redactrice. Tussen 1895 en 1900 wijdde zij zich aan sociaal werk. Zij leidde een opvanghuis voor dakloze vrouwen en hun kinderen aan de Rozengracht in Amsterdam. In 1895 schreef zij onder meer *Een brief aan onze meisjes* waarin zij vrouwen van haar stand opriep zich aan filantropisch werk te wijden. Zij sympathiseerde op dat moment met het Leger des Heils.

Catharina Alberdingk Thym was niet overtuigd. Haar naschrift luidde: "Voor mij zal het altijd iets stuitends hebben dat beschaafde gefortuneerde dames renten ophalen voor kapitalisten; daarbij zal het heel zeldzaam zijn dat die dames voldoende tact bezitten om dit niet op de huurders te doen drukken als een armenbezoek, wat dikwerf ongewenscht kan zijn; ook zal de grens moeilijk te bepalen wezen, waar de huur hoog genoeg is om niet meer in de termen te vallen van door damescollectanten opgehaald te worden; ik voor mij zou het althans zeer onaangenaam vinden indien J.t.M. bij mij kwam om mijn huur te innen... en gewoonlijk neem ik mijn eigen gevoeligheid tot maatstaf van de behandeling die ik aan minder gegoeden wensch toegepast te zien: 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt...'. Ik erken echter gaarne dat een uithangbord links rood kan zijn en rechts blauw kan zijn; dat, al is het zonlicht heerlijk, de schaduw verkwikkend kan wezen; en dat J.t.M. gelijk heeft, al heb ik het misschien niet helemaal mis."

Johanna ter Meulen vond dat de privacy van haar huurders gerespecteerd moest worden. Geen ongevraagde inmenging in hun privé-aangelegenheden en al helemaal niet onuitgenodigd hun woning binnentreden. In 1918 schreef zij in het blad van de Nationale Woningraad: "Zij die geloven haasten niet. Dat is de spreuk die de woningopzichteres in ere heeft te houden. Zij heeft af te wachten tot men haar vertrouwen schenkt, nooit dringe zij zich op. Eerbiedig en bescheiden zij haar optreden in alle persoonlijke aangelegenheden. (...) Zo wordt de woningopzichteres in de loop der jaren van vele van haar gezinnen de vertrouwde en de raadvrouw. Zo kan een grote invloed van haar uitgaan."¹⁰⁹ In haar kantoor richtte zij een bibliotheek in voor de kinderen van haar huurders. Een keer per week konden ze nieuwe boeken lenen en daar werd druk gebruik van gemaakt. Moeders hadden vragen over babyvoeding, ziektes en lichamelijke klachten van kinderen. Om daar kennis over op te doen en te kunnen doorverwijzen ging Johanna in 1897 stage lopen op een polikliniek voor kinderziekten. Van haar aantekeningen maakt ze een boekje *Eenige Wenken aan Jonge Moeders*.

¹⁰⁹ Ter Meulen, 'De woningopzichteres' (1918); *De woningopzichteres* (1921).

Op het symposium 'Vakscholing' tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag (1898) zette Johanna haar visie op haar nieuwe beroep uiteen. Woningwerk was bij uitstek een taak voor de beschaafde vrouw. Het salaris kon opgebracht worden uit de huuropbrengst. Van vrouwen mocht verwacht worden dat zij beter persoonlijk contact konden leggen dan mannelijke opzichters. En ook dat zij beter in staat waren verwaarlozing te zien en een manier te bedenken om dat aan te pakken.¹¹⁰

In 1903 richtte Johanna ter Meulen samen met zeventien andere woningopzichteressen de landelijke Vereniging van Woningopzichteressen op. Het was in Nederland de eerste beroepsorganisatie op het gebied van sociaal werk. Samen met de school voor maatschappelijk werk – die in 1899 was opgericht – werd een opleidingsprogramma ontworpen voor de woningopzichteres. De vereniging nam het praktijkgedeelte voor haar rekening. Johanna was voorzitter tot 1915. In 1928 zegde zij haar lidmaatschap op omdat ze vond dat de vereniging tegenover de Amsterdamse Woningdienst het belang van sociaal woningbeheer zeer onvoldoende verdedigde. Als lid van de Amsterdamse Woningraad zat ze bovenop de uitvoering van de Woningwet van 1901. Zij schreef het boek *Huisvesting van armen te Amsterdam*, een gedegen verslag van anno 1903 nog altijd bestaande wantoestanden, onderbouwd met statistisch materiaal.¹¹¹ Uit dit boek stamt het schrijnende citaat: "Ik moet naar een kleinere woning omzien, want het gezin wordt te groot."¹¹² Het kan bijna niet anders of zij heeft zich bij deze studie laten inspireren door Octavia Hills *Homes of the London Poor* uit 1875. Naast haar werk in de Jordaan werd ze in 1912 benoemd tot directeur van de NV Maatschappij van Huizenbouw benoorden het IJ. Ook op andere gebieden was zij actief, bijvoorbeeld in de kindbescherming als lid van de Voogdijraad.

¹¹⁰ Ter Meulen, *De beschaafde vrouw als opzichteres van arbeiderswoningen*. Grever, Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 129, 255.

¹¹¹ Ter Meulen, *Huisvesting van armen te Amsterdam*.

¹¹² Ter Meulen, *Huisvesting van armen te Amsterdam*, 38.

Er zijn nog Amsterdammers die Johanna ter Meulen zelf hebben gekend. Wim Bongers, in 1920 geboren in de Tuinstraat 170 en later verhuisd naar nummer 99, herinnert zich haar nog levendig: "Ik leende elke donderdag boeken in haar bibliotheekje op de Anjelierstraat. Ze adviseerde dat mijn broer zou doorleren en bemiddelde voor een studiebeurs voor de machinistenschool. Toen hij slaagde, gaf zij hem een mooie passerdoos cadeau." Hoe ze omging met haar huurders? "Ze was de baas. Maar heel sympathiek. Ze leefde mee en heeft veel goed gedaan. Iedereen die haar gekend heeft, zal zich haar herinneren als een deftige dame die met de arbeidersbevolking slechts het beste voorhad."¹¹³

Sociaaldemocratische politici hadden in de jaren twintig niet veel op met het woningbeheer door woningopzichteressen; het moest in elk geval grootschaliger en het mocht niet te duur zijn. Voor de echte probleemgezinnen werd een uitzondering gemaakt. Die werden in aparte wijkjes (woonscholen) geplaatst en daar werden ook maatschappelijk werksters aan verbonden.

In Nederland is tot ver in de jaren zestig gewerkt in de geest van Octavia Hill en Johanna ter Meulen. Oud-docent Sociaal Juridische Hulpverlening Hannie Raaff publiceerde herinneringen aan haar moeder Flora de Miranda die van 1955 tot 1970 woonmaatschappelijk werkster was in de 'toeslagbuurten' van Slotermeer en Geuzenveld.¹¹⁴ "Haar optreden was strak en indringend, maar verre van harteloos." Naast het financiële deel, het adviseren en aanpakken van problemen, organiseerde Flora de Miranda activiteiten die later in het hokje 'sociaal-cultureel werk' werden geplaatst. Ze organiseerde Moederavonden waar de NVSH voorlichting kwam geven over geboorteregeling. Meisjes uit de buurt mochten in haar kantoorje rock 'n rollen omdat je in het buurthuis van Ons Huis alleen kon stijldansen. Ze organiseerde voor de jongens een voetbalveld

¹¹³ Interview met de auteur. Amsterdam, 10 januari 2009; Fentener van Vlissingen, 'In memoriam Johanna ter Meulen'; Pijnappel, 'In Memoriam Johanna ter Meulen'.

¹¹⁴ Hannie Raaff, 'Zorg voor de Tokkies van toen. Op huisbezoek in de 'toeslagbuurten'. Flora de Miranda was de oudste dochter van de befaamde wethouder van Amsterdam Salomon (Monne) Rodrigues de Miranda.

(er waren alleen plantsoentjes) en niet lang daarna was er een eigen club, met shirtjes, broekjes en voetbalschoenen en op voorspraak van Flora de Miranda werd de club toegelaten tot de Amsterdamse competitie. "De vaders vormden het clubbestuur, mijn moeder was secretaresse – en tussen de voetbalperikelen door werden ook wat problemen in de buurt besproken."

De maatschappijkritische generatie van de jaren 1965-1980 zet zich af tegen het woonmaatschappelijk werk. Het was betuttelend, paternalistisch, aanpassend. Hannie Raaff: "Mijn moeder was het in hoofdlijnen eigenlijk wel eens met deze criticasters." Maar er was ook een groep 'onbehandelbaar asociaal'. "Daar had niemand een goed antwoord op. Die kon je alleen aanpakken door ze dicht op de huid te zitten, met een consequente aanpak en glasharde afspraken tussen alle betrokken hulpverleners."

In de jaren tachtig waren er steeds minder woningmaatschappelijk werkers in functie. Maar net als in andere werksoorten was de praktijk weerbarstiger dan de theorie. Het ontbreken van aandacht voor uitgekende plaatsing van gezinnen, het afschaffen van controle op het in fatsoenlijke staat houden van woningen, trappenhuizen, portieken en tuintjes, het invoeren van administratieve procedures bij huurachterstand, het wegbezuinigen van vertrouwenspersonen die de bewoners van flats en huizenblokken nog kennen en vroegtijdig problemen kunnen onderkennen en kunnen helpen oplossen en doorverwijzen... Het leidde tot overlast, soms niet te beheersen burenruzies, gevoelens van onveiligheid en onleefbaarheid. Sinds het einde van de jaren tachtig en begin jaren negentig breekt het inzicht door dat de erfenis van Octavia Hill, Johanna ter Meulen, Louise Went en Flora de Miranda veel waardevolle elementen in zich heeft. Als de sociale verzorgingstaat zich terugtrekt, overheden marktconform gaan werken en woningcorporaties gefixeerd raken op winst maken en hun sociale begeleidende taak eruit gooien, komt een herwaardering op gang van sociale ondernemers en begeleiders die zorg hebben voor hun huurders. Johanna ter Meulen in 1898: "Blijft één punt: Wat doet de opzichteres wanneer haar bewoners werkelijk niet betalen kunnen? Zoveel mogelijk werk voor hen zoeken, wat heel vaak gelukt. Familieleden der ongelukkigen opwekken om iets voor hem te doen. Hun hulp trachten te verschaffen door middel van bestaande

instellingen, zelve de reddende hand toesteken "zooals men toch recht heeft te doen, wanneer menschen met wie men zooveel ernstige omstandigheden des levens heeft doorgemaakt, in nood verkeeren", zegt Octavia Hill ergens zeer kenschetsend."¹¹⁵

"HOE IS HET MOGELIJK DAT WIJ ZO NONCHALANT OMSPRINGEN MET DE HERINNERING AAN ONZE PIONIERS?"

Afsluiting

Het analyseren van bovenstaande zou een tweede openbare les vergen. Laat ik afsluiten met een paar opmerkingen over wat mij getroffen heeft in het onderzoek naar deze pioniers.

Outreaching

Allereerst ben ik getroffen door de grote persoonlijke en sociale inzet en betrokkenheid van de vijf pioniers. Zij scoren hoog op het tienpuntenprogramma uit het Eropaf!-manifest.¹¹⁶ Ze werkten outreaching en contextgericht. Zij trokken mensen weer de samenleving in, maar traden hen met respect tegemoet. Zij wezen burgers en overheden op hun verantwoordelijkheid. Hun optreden was gericht op 'zelfhulp' en herstel van autonomie, maar zij waren niet bang om op te treden als dat nodig was. Zij waren integer. Hun activiteiten trekken tot op heden sporen.

De problemen die zij hebben aangepakt zijn niet verdwenen, want ze horen bij de samenleving en ze zijn er ook vandaag nog. Dat maakt de vijf bijna tot tijdgenoten. Ook in onze tijd zijn het gevangenisregime en een effectieve, menselijke werkwijze in de reclassering actuele vraagstukken. Wijkgericht werken staat sinds jaren in het middelpunt van discussies. De begrippen Aandachtswijk, Prachtwijk en Vogelaarwijk rukken op naar de Dikke van Dale. Persoonsgerichte hulpverlening is onverminderd

¹¹⁵ Ter Meulen, *De beschaafde vrouw als opzichteres van arbeiderswoningen*, 7.

¹¹⁶ *Eropaf! 2.0. Manifest*, 19-48.

onderwerp van methodiekontwikkeling. Lezend over de honderden armbezoekers – in Glasgow, Londen, Elberfeld, Amsterdam – die een vertrouwensband probeerden op te bouwen met gezinnen in problemen, die adviseerden bij schulden, bemiddelden bij werk, de weg wezen naar gezondheidszorg en onderwijs enz. moet ik denken aan hedendaagse sociaal werkers die inspirerende ‘krachtgerichte’ activiteiten ondernemen.¹¹⁷

Waarden

Ten tweede. Ik ben getroffen door de grote rol die algemeen menselijke christelijke en humanistische waarden hebben gespeeld in het denken en optreden van de pioniers en hun medestanders. Natuurlijk zijn er bij overheden, bestuurders en ondernemers ook altijd financiële motieven en motieven van openbare orde en werkgelegenheid in het spel geweest, hoe zou het anders kunnen. Maar waarden als mededogen, barmhartigheid, medemenselijkheid en rechtvaardigheid hebben in het werk van de pioniers een doorslaggevende rol gespeeld. Zij combineerden een praktische benadering, een groot mededogen, een liberale visie op (eigen) verantwoordelijkheid en lieten zich daarbij inspireren door religieuze waarden uit de christelijke traditie. Het duidelijkst is dat bij Fry en Chalmers, maar het geldt ook voor de anderen. Fry staat in de quakertraditie en Chalmers stond in de evangelische opwekkingsbeweging. De combinatie van hulp en evangeliseren is voor hen vanzelfsprekend, zoals dat later ook vanzelfsprekend was voor William Booth, de stichter van het Leger des Heils.

Omstreeks 1850 komt er een kentering op dit gebied, een scheiding tussen hulp en bekering. Missionering is voor Octavia Hill en Johanna ter Meulen geen thema. Ze leggen zich toe op hun eigen persoonlijke mogelijkheden (en die van anderen) om verbeteringen te brengen. Licht, lucht en ruimte. Octavia Hill en Johanna ter Meulen laten zich inspireren door hun christelijk geloof, maar achten

¹¹⁷ Penninx en Sprinkhuizen, *Krachtgerichte Sociale Zorg*. Ook: De Waal, *Samenspel in de buurt*; Wilken en Dankers (red.), *Schakels in de buurt*.

‘voorwaardelijke hulpverlening’ in de trant van ‘je krijgt alleen hulp als je gelooft dat Christus ook voor jou gestorven is’ ontoelaatbaar en in strijd met de inclusiviteit van het Evangelie. Bij Octavia Hill is haar geloof een ethisch en moreel fundament van waaruit zij handelt, maar dat zij niet aan anderen oplegt. Intussen is zij niet voor de poes; zij is onverzettelijk, strijdbaar en volhardend in haar streven voor een beter leven voor de onderste laag van de bevolking. Hetzelfde zien we bij andere pioniers van de moderne armenzorg: Hélène Mercier, Marie Muller-Lulofs, Louis Blankenberg, Johanna ter Meulen. Geen projectencarrousel, maar duurzame en betrouwbare aanwezigheid, gedurende tientallen jaren.

Continuïteit religieuze inspiratie

Ten derde ben ik getroffen door de continuïteit in betrokkenheid van christelijke organisaties bij armoede. Het Leger des Heils staat al meer dan honderd jaar in de frontlinie en biedt een toevlucht voor prostituees, verslaafden en daklozen. De presentiebenadering staat in een lange religieuze traditie. Sinds bijna dertig jaar (1984) is de interkerkelijke werkgroep De arme kant van Nederland/EVA actief in het signaleren van en aandacht vragen voor de armoede in Nederland.¹¹⁸ Diaconieën ontplooiën activiteiten op veel terreinen, niet in het minst op het gebied van daklozenopvang en hulp aan uitgeprocedeerde vluchtelingen. De actie van ds. Dick Couvée (vanuit het Diaconaal Centrum Pauluskerk in Rotterdam) tegen het sluiten van de nachtopvang voor dakloze vreemdelingen staat in de eervolle traditie van de werken van barmhartigheid.

De religieuze inspiratie werd in de jaren zestig en zeventig doodverklaard, maar dat lijkt toch mee te vallen. Net als honderd jaar geleden met de opkomst van het Woodbrookerswerk op piepkleine schaal zou het kunnen zijn dat de activiteiten van (deels) religieuze en interreligieuze verenigingen een nieuwe bloei inluiden voor

¹¹⁸ De werkgroep ontstond uit ontmoetingen tussen kerkvrouwen en bijstandsvrouwen met het project Economie Vrouwen Armoede als resultaat (start 1984) en de werkgroep De arme kant van Nederland (start 1987). Beide projecten fuseerden in 1997 tot Arme Kant van Nederland/EVA. Website: www.armekant-eva.nl ; geraadpleegd 27 september 2011.

volksontwikkelingswerk en vormingswerk. Ik denk aan de Vereniging Zingeving en Democratie, de Werkgroep Interreligieuze Dialoog, de stichting Islam en Dialoog en websites als Bruggenbouwers, Nieuw Wij en De Nieuwe Moskee.

Vroege vrouwen

Ten vierde. Voor ons, die het openbaar en strijdbaar optreden van vrouwen altijd laten beginnen met Aletta Jacobs in de jaren 1870 en 1880, is het adembenemend te lezen over de vrouwen die al vijftig jaar (!) eerder, in het begin van de negentiende eeuw, hun geloof in menselijke waarden in praktijk brachten. Hun activiteit en inzet waren voor die tijd ongehoord. Zij waren doortastend, effectief, controleerden of toezeggingen werden nagekomen en wisten invloed te verwerven tot in het parlement en de hoogste kringen toe. Voor de generaties vóór ons was dat geen geheim. Mevr. W.H. Posthumus-van der Goot wijdde in haar standaardwerk *Van moeder op dochter* (1948, 1968) een hoofdstuk aan Elizabeth Fry, Barbara van Meerten-Schilperoort en andere vrouwen van het eerste uur.¹¹⁹ Hoe is het mogelijk dat wij zo nonchalant omspringen met de herinnering aan onze pioniers?

Generalisten: geraakt en strijdbaar

Ten vijfde. Sinds decennia vlamt op gezette tijden binnen de sociale beroepsopleidingen en het werkveld de discussie op of de sociaal werker vooral een generalist, een specialist of beide moet zijn. Voor de negentiende-eeuwse vrijwillige armbezoeker was het geen punt. Even vanzelfsprekend hield hij of zij zich bezig met huisvestingsproblemen, advies bij de opleiding van kinderen als met het saneren van schulden of het zoeken van werk. Even vanzelfsprekend was het voor velen dat hun sociaal werk onderdeel was van een grote sociale beweging met als doel volksverheffing en volksontwikkeling. Zij handelden omdat zij 'geraakt' waren: geraakt door de nood van anderen. Geraakt omdat zoveel mensen niet de kansen kregen waar zij als mens recht op hadden. Zij wilden helpen, maar

¹¹⁹ Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter*, 28-31.

ook luisteren, zij wilden samen met de cliënten zoeken naar oplossingen. Zij waren strijdbaar en hulpvaardig. Maar laten we ons niet vergissen. De pioniers waren ook goede organisatoren, zakelijk ingesteld en aan het einde van de negentiende eeuw voorstander van scholing en professionalisering.

Praktijkonderzoekers op de kenniscentra van de sociale faculteiten van het hoger beroepsonderwijs pleiten voor de brede sociale (wijk) professional. Zie bijvoorbeeld het pleidooi van de Haarlemse lector Maatschappelijk Werk Margot Scholte: de maatschappelijk werker als generalist-specialist en bruggenbouwer.¹²⁰ De Utrechtse lector Hans van Ewijk, die sinds 2009 op de Universiteit voor Humanistiek de Marie Kamphuisleerstoel Grondslagen van het maatschappelijk werk bekleedt, pleit voor "minder ontkoppeling en meer verbinding", voor een sociaal werker die integraal werkt en in de wijk een gezeene figuur is, naast wijkagent, buurtzorg en huisarts: "een basisprofessional die de buurt en zijn pappenheimers kent en die ook gekend wordt."¹²¹ In recente praktijkervaringen en studies ligt mooi materiaal om deze vraag opnieuw te onderzoeken. Het historisch perspectief biedt hulp en inspiratie.

Op de schouders van de negentiende eeuw

Als laatste. Sprekend over de herkenbaarheid van problemen van honderdvijftig of tweehonderd jaar geleden, moet toch ook gezegd worden hoe anders de samenleving eruit zag. Hoe de gehele samenleving kleinschaliger was, nog niet gemoderniseerd met hulp van techniek, onderwijs, wegennet en openbaar vervoer, moderne communicatiemiddelen.¹²² De pioniers traden op in de hoogtijdagen van het laissez-fairekapitalisme, althans in Groot-Brittannië; in Duitsland en Nederland moest de industriële revolutie nog beginnen. De vervlechting van staat en maatschappij was er nog niet. Van sociale wetgeving was nog geen sprake; de sociale verzorgingsstaat lag nog achter de horizon.

¹²⁰ Scholte, *Oude waarden in nieuwe tijden*, 92-93.

¹²¹ Van Ewijk, *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd*, 21-25.

Hans van Ewijk, 'Met de basiswerker terug naar meer eenvoud'.

¹²² Van der Woud, *Een nieuwe wereld*.

Ik vind het fascinerend om opnieuw naar deze pioniers en hun werk te kijken in een tijd waarin datzelfde oude kapitalisme in nieuwe gedaantes heeft geleid tot een wereldwijde economische crisis met alle gevolgen van dien. De verzorgingsstaat ligt sinds de jaren van Thatcher en Reagan onder vuur. Een gerenommeerd journalist schrijft over Londen: "Dickens' kloof tussen arm en rijk is terug." (30-08-2011).¹²³ Londen snijdt in jongerenwerk, onderwijs, huursubsidies en publieke voorzieningen, en telt 73 miljardairs. De kloof tussen rijk en arm is terug op het niveau van het begin van de negentiende eeuw. De rellen in Londen (augustus 2011) troffen ook de wijken waar Octavia Hill werkte. Ze kan weer aan de slag. Het door haar vrienden in 1884 gestichte Toynbee Hall maakt anno 2011 overuren met spreekuren voor schuldhulpverlening.

In Nederland hebben vergaande bezuinigingen en pleidooien voor een 'zorgzame samenleving' geleid tot de Wet maatschappelijke ondersteuning (2007) waarin principes herkenbaar zijn die in de negentiende eeuw vanzelfsprekend waren. Dit geldt ook voor de Wet werk en bijstand (2004) die in 2012 zal worden gecombineerd met Wajong en Wet sociale werkvoorziening tot een nieuwe Wet werken naar vermogen. Gaan we terug naar de negentiende eeuw? Welke kansen biedt de eenentwintigste eeuw voor een 'Welzijn Nieuwe Stijl'?

Studie van de geschiedenis laat zien dat de meeste problemen en dilemma's niet nieuw zijn.¹²⁴ Het spannende van geschiedenis is dat we kunnen onderzoeken hoe de pioniers deze dilemma's tot een oplossing hebben gebracht. Of althans hebben geprobeerd die op te lossen. Hun oplossingen hebben nog niets van hun actualiteit verloren.

¹²³ Titia Ketelaar, 'Dickens' kloof tussen rijk en arm is terug', *NRC Handelsblad*, 30 augustus 2011.

¹²⁴ Zie de essays op de site van www.canonsociaalwerk.nl.

BIJLAGEN

CURRICULUM VITAE 91

PUBLICATIES 92

BRONNEN 94

COLOFON 104

/ CURRICULUM VITAE

Maarten van der Linde (1948) groeide op in Zeist en studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Aan dezelfde universiteit promoveerde hij in 1995 op *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1966*. Hierin onderzocht hij het sociale en culturele werk van de wika's – werkers in kerkelijke arbeid - opgeleid op de Academie van Kerk en Wereld, De Horst in Driebergen. Wika's werkten in het apostolaat, gemeenteopbouw, vormingswerk, bedrijfsgericht vormingswerk, personeelswerk, recreatiewerk, maatschappelijk werk en jeugdwerk.

Sinds 1971 werkt hij in het hoger onderwijs. Eerst van 1971 tot 1974 als student-assistent contemporaine geschiedenis bij de vakgroep sociologie op de Utrechtse universiteit, daarna van 1975 tot 2005 als hogeschooldocent aan Academie de Horst en Hogeschool de Horst te Driebergen. Sinds 2005 (vanaf de fusie tussen De Horst en Hogeschool Utrecht) werkt hij als hogeschooldocent aan het Instituut voor Social Work van Hogeschool Utrecht in Amersfoort en Utrecht.

Omstreeks 1990 werd zijn aandacht gewekt voor wetenschappelijk onderzoek van de geschiedenis van het sociaal werk. Sindsdien publiceerde hij zes boeken en een aantal artikelen in (sociaalwerk-) vakbladen. Sinds 2009 is hij voor een halve dag per week verbonden aan het Kenniscentrum Sociale Innovatie van Hogeschool Utrecht. Tot op heden combineert hij onderwijs en onderzoek. In 1993 was hij mede-initiatiefnemer van Hoger Onderwijs voor Ouderen (HOVO) in Driebergen/Utrecht. Na publicatie van zijn *Basisboek geschiedenis van het sociaal werk* (2007) werd hij in 2008 lid van de redactie van de Canon Sociaal Werk en mede hierdoor brak een nieuwe vruchtbare periode aan.

/ PUBLICATIES

Boeken

- 2012 In voorbereiding: *De Volkshogeschool in Nederland (1931-2012)*. Met dr. Johan Frieswijk.
- 2007 *Basisboek geschiedenis Sociaal werk in Nederland*. Amsterdam: SWP. Vierde druk 2010.
- 2006 *Feitse Boerwinkel, inclusief denker*. Horstcahier 26. Amersfoort: Centrum voor Social Work/De Horst.
- 2005 *De Horst 1945-2005. Biografie van een buitenbeentje*. Amsterdam: SWP.
- 2003 *Het visioen van Eijkman. Dr. J. Eijkman, de Amsterdamse Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945*. Hilversum: Verloren.
- 2000 *Verandering verbeeld. Vernieuwend vormingswerk in Utrecht*. Utrecht, 2000. Met Marianne Houkamp en Fred Penninga.
- 1999 *Sociaal werk in de historische context. Basisboek HSAO*, uitgave als syllabus, 1999. 2006 Vijfde herziene uitgave.
- 1995 *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1966*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Zoetermeer: Boekencentrum.

Recente artikelen en bijdragen (selectie)

- 2011 'Onweerstaanbare drang naar mensenliefde door daden. Louis Blankenberg (1852-1925), promotor individuele hulpverlening', *SoziO-SPH* nr. 101, augustus 2011, 26-29. Met Ties Limperg.
- 2011 'Het ideaal van de verdunning. Carel Muller (1937), profeet van de humane verstandelijk gehandicaptenzorg', *SoziO-SPH* nr. 100, juni 2011, 18-22. Met Inge Mans.
- 2011 'In Memoriam Paul Beugels (1935-2010). Bestuurder op het terrein van cultuur en welzijn', *Nieuwsbrief Netwerk Geschiedenis Sociaal Werk*, nr. 6., januari 2011, 6-7.
- 2010 'Social work. Intieme vreemden. De Horst, Middeloo, Nijenburgh en Jelburg', *School maken in het hart van het land*, hoofdstuk 5, 105-136. Uitgave Hogeschool Utrecht.

- 2010 'Jane Addams. Pionier van de verbinding tussen hulpverlening, zelf-organisatie en sociale hervormingen'. *Maatwerk*, augustus 2010, 27-29.
- 2010 'Volksontwikkelingswerk en Woodbrookers Barchem: Verkenningen', presentatie voor de leden van de Vereniging Woodbrookers Barchem, 8 mei 2010.
- 2010 'Brabantse boerendochter werd pionier internationaal sociaal werk. In gesprek met Toke Smolders', in: *Alumni Nieuws Social Work*, nr. 7, maart 2010, 4-5. Uitgave Hogeschool Utrecht.
- 2010 'Een contractactiviteit 400 jaar geleden: over Caravaggio en zijn "Werken van Barmhartigheid"', *Nieuwsbrief Team C&C*, januari 2010.
- 2010 'Een heldin van haar tijd'. Femina Muller (1826-1909), pionier van de kindercrèche'. *SoziO* 92, februari 2010, 38-41.
- 2009 'Van 'beschaafde vrouwen' tot 'doortastende Antilliaanse mamma's'. De actualiteit van het outreachende beschavingsoffensief van de pioniers Octavia Hill, Johanna ter Meulen en Louise Went', in: *Nieuwe woonvormen voor bijzondere doelgroepen. Experimenten van onderkantspecialisten in de volkshuisvesting*. Rotterdam/Utrecht: Stichting Experimenten Volkshuisvesting/ Lectoraat Innovatieve Maatschappelijke Dienstverlening Hogeschool Utrecht, december 2009, 36-41.
- 2009 'Jo Eijkman, geestverwant van Karl Barth en zijn strijd tegen het nationaal-socialisme', in: G. Harinck (red.), *75 jaar Barmer Thesen 1934-2009, Ter Lezing reeks, deel 4, p. 19-28*. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit, Amsterdam.
- 2009 'Christelijk geloof en Sociaal Werk.' Historische verkenningen van gelovig sociaal werk in twee spanningsvelden: institutioneel/outreaching en gelovig/professioneel sociaal werk. November 2009. 19 blz. Essay gepubliceerd op www.canonsociaalwerk.eu.
- 2009 'Ottho Gerhard Heldring. Christelijk-sociaal pionier van de jeugdzorg'. *SoziO* 91, december 2009, 28-31.
- 2009 'Studie naar volkshogescholen raakt Woodbrookerswerk', *Woodbrookerscahier* jrg. 1, nr. 2, oktober 2009, 22-24.

- 2009 *'Forever young. Om het behoud van het erfgoed van de jeugdzorg in Nederland.'* Adviesrapport aan de Stichting Leo Groep. Met Hans van der Linde. September 2009.
- 2009 *'Historisch besef hoort bij beroepsontwikkeling van sociaal werk'.* *Journal of Social Intervention* vol. 18, issue 3 [2009], 130-134.
- 2009 *'Octavia Hill. Het recht op schoonheid, licht en ruimte.'* *SoziO* 88, juni 2009, 18-21.
- 2009 *'De spiegel van het verleden. Notities en voorstellen voor het onderwijs in Geschiedenis Sociaal Werk in de HBO bacheloropleidingen Social Work.'* Hogeschool Utrecht, mei 2009. Publicatie op onderwijspagina van www.canonsociaalwerk.nl.
- 2009 *'Johanna ter Meulen. Voorvechter van volkshuisvesting en pionier van outreachend sociaal werk'.* *SoziO* 87, april 2009, 40-43.
- 2009 *'Elisabeth Boddaert. Wegbereider van de dagopvang voor schoolgaande jeugd'.* *Sozio Vakblad voor sociale en pedagogische beroepen*, nr. 84, oktober 2008, 20-23.

/ BRONNEN

- Adriani, J.H.**, *Voorlezingen over Armenzorg en Maatschappelijk Werk*. Zutphen 1923. Derde herziene en vermeerderde druk m.m.v. Anth. Folmer, 1940.
- Agnew, Elizabeth N.**, *From Charity tot Social Work. Mary E. Richmond and the Creation of an American Profession*. Chicago 2004.
- Bakker, J.K.**, 'Opleidingsproblemen', M. Kamphuis e.a., *Helpen als ambacht. Studies over Maatschappelijk Werk*. Amsterdam 1951, 269-294.
- Barnett, Henrietta**, *Canon Barnett. His life, work and friends*. 2 vol. Londen 1918.
- Behrend, Erik**, 'Maatschappelijk werk heeft een geschiedenis', *Handboek Maatschappelijk Werk*, Houten 1990, A1050-1/33.
- Behrend, Erik**, 'Thema con variazoni. De methodiek, de professie, de levensbeschouwing, de ver-/ontzuiling in historisch perspectief', *Handboek Maatschappelijk Werk*, Houten 1994, G1300-1/17.
- Bervoets, Liesbeth**, 'Een voorbeeldig pionier. Marie Muller-Lulofs 1854-1954', Berteke Waaldijk, Jaap van der Stel, Geert van der Laan (red.), *Honderd jaar sociale arbeid. Portretten en praktijken uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk*. Assen 1999, 21-36.
- Besling, Baukje, Geert van der Laan**, "'Wij raken die gezinnen gewoon kwijt". Over maatschappelijk werk en probleemgezinnen', *Handboek Maatschappelijk Werk Methodiek*, augustus 1996, C3091-1/26
- Besling, Baukje, Geert van der Laan**, 'Als ik mijn bankpasje terugkrijg, ga ik weer kopen. Cliënten en hulpverleners kijken terug op voorwaardelijke hulpverlening', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni 1997, 6, 16-19.
- Beutel, Harald**, *Die Sozialtheologie Thomas Chalmers und ihre Bedeutung für die Freikirchen*. Göttingen 2007.
- Bijlsma, Jan, Hay Janssen**, *Sociaal werk in Nederland. Vijfhonderd jaar verheffen en verbinden*. Bussum 2008.
- Blankenberg, J.F.L., H. Goeman Borgesius e.a.**, *Het Vraagstuk der Armverzorging, in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't algemeen bewerkt*. Amsterdam 1895.
- Blomberg, Wilhelmina C.**, *Aan de bakermat van de Amsterdamse volkshuisvesting. Louise Went (1865-1951)*. Amsterdam 1985.
- Blond, Philip**, *Red Tory. How left and right have broken Britain and how we can fix it*. Londen 2010.

Bogaers, Llewellyn, 'Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997), 336-363.

Bogaers, Llewellyn, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*. Utrecht 2008.

Bogaers, Llewellyn, 'Gericht op saamhorigheid. Utrechts buurtleven door de eeuwen heen', in: *Maatwerk, vakblad voor maatschappelijk werk*, juni 2010, 9-12.

Bok, Pauline de, 'Interview met Geertien Pols, divisie manager Opvang en Wonen van het Rotterdams Centrum voor Dienstverlening: "De voorwaarden van derden zijn hefboom voor hulpverlening"', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni 1997, 6, 20-24.

Bruijn, J. de, *Thomas Chalmers en zijn kerkelijk streven*. Nijkerk 1954.

Bijbel, Willibrordvertaling. Boxtel 1975.

Calisch, N.S., *Liefdadigheid te Amsterdam. Overzicht van al hetgeen er in Amsterdam wordt verrigt, ter bevordering van de stoffelijke, zedelijke en godsdienstige belangen, voornamelijk der minvermogenenden en behoeftigen. Uit echte bronnen bijeengebracht*. Amsterdam 1851.

Costa, Isaac da, *Bezwaren tegen de geest der eeuw*. 1823. Uitgave Bleiswijk 1974, in hedendaags Nederlands overgezet door K. Exalto.

Darley, Gillian, *Octavia Hill. A Life*. London 1990. Nieuwe uitgave 2010.

Deben, Léon, *Van onderkomen tot woning: een studie over woonbeschaving in Nederland, 1850-1969*. Amsterdam 1988.

Dercksen, Adrianne, Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Meppel 1987.

Doorn, Lia van, *Een tijd op straat. Een volgstudie naar (ex-) daklozen in Utrecht, 1993-2000*. Utrecht 2002.

Doorn, Lia van, *Outreachinge hulpverlening. Praktijkervaringen van 10 experimentele projecten*. Arnhem 2004.

Doorn, Lia van, Yvonne van Etten, Mirjam Gademan, *Outreaching werken. Handboek voor werkers in de eerste lijn*. Bussum 2008.

- Drenth, Annemieke van**, *'De groote verantwoordelijkheid van haar vrouw zijn.'* *Woningopzichteressen en de professionalisering van sociale zorg in Nederland (1880-1940)*, in: A. van Drenth, M. van Essen, M. Lunenburg (red.), *Sekse als pedagogisch motief*. Baarn 1995, 171-185;
- Drenth, Annemieke van, Francisca de Haan**, *The rise of caring power. Elisabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands*, Amsterdam 1999.
- Duyvendak, Jan Willem**, *'Hans Achterhuis na dertig jaar herlezen. Ongekend radicale kritiek op het welzijnswerk'*, *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 2009, 9, 12-16.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den**, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795*. Den Haag 1977.
- Egging, Jo**, *'Willem Hendrik Suringar als propagandist en intermediair van praktische filantropie'*, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28 (2005) 63, 63-64.
- Engbersen, Godfried**, *'Emancipeer de onderklasse: bied honderdduizend stages'*. *De Sociale Agenda* 3. *De Volkskrant*, 11 februari 2006.
- Engels, Friedrich**, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland. Uit eigen aanschouwing en authentieke bronnen*. Ned. Vert. naar de tweede, bewerkte uitgave 1892. Moskou z.j.
- Eropaf! 2.0. Manifest. Tien kernwaarden**. Auteurs: Marc Räkens en Max A. Huber. Amsterdam 2010.
- Evers, H.** e.a., *Geen liefdewerk is ons vreemd. 150 jaar Vincentiusvereniging in Nederland*. Den Haag 1996.
- Ewijk, Hans van**, *European Social Policy and Social Work. Citizenship based Social Work*. Abingdon 2010.
- Ewijk, H. van, F. Spierings, R. Wijnen (red.)**, *Basisboek social work. Mensen en meedoen*. Amsterdam 2007.
- Ewijk, Hans van**, *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd*. Utrecht 2010.
- Ewijk, Hans van**, *'Met de basiswerker terug naar meer eenvoud'*. Interview *MO/Samenlevingsopbouw*, 29 (2010), 229, winter 2010, 4-8.
- Fentener van Vlissingen, J.S.**, *'In memoriam Johanna ter Meulen'*, in: *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming*. Maart 1937, 8.
- Fentener van Vlissingen, J.S.**, *'Het pionierswerk van onze eerste woningopzichteressen'*, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, maart 1953, 70-72.
- Foer, Joshua**, *Het geheugenpaleis. De vergeten kunst van het onthouden*. Amsterdam 2011.

- Franke, Herman**, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*. Utrecht 1990.
- Fuchs, J.M.**, *Ik zal doen wat in mijn vermogen is. Honderd jaar Amsterdamse liefdadigheid*, Amsterdam 1971.
- Geertsema, Henk**, *Identiteit in meervoud. Een identiteitsbeschrijving van het maatschappelijk werk*. Diss. Groningen 2004.
- Gewin, E.**, 'De bakermat van het Elberfelder stelsel', *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* 18 (1917) 151-153.
- Giltay Veth, Daniël**, *Het rendement van het zalmgedrag. De projectencarrousel ontleed*. Den Haag 2009.
- Grever, Maria, Berteke Waaldijk**, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*. Amsterdam 1998.
- Haan, Francisca de**, 'Niet langer cellulair, nog steeds Elisabeth Fry', *Nemesis*, 1995, 59-76.
- Henselmans, Henrie**, *Bemoeizorg, ongevraagde hulp voor psychotische patiënten*. Delft 1993.
- Heijden, Chris van der**, 'Het mentaal korset van de tijdgeest', *De Groene Amsterdammer*, 10 augustus 2011.
- Heijst, Annelies van**, *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas van de Arme Zusters van het Goddelijk Kind sinds 1852*. Hilversum 2002.
- Heijst, Annelies van**, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen 2005.
- Hes, Joyce, m.m.v. Jasper Veldhuis**, *Recht doen aan de buurt*. Dordrecht 2000.
- Hill, Octavia**, *Homes of the London Poor*. London 1875. Tweede druk 1883. Heruitgave 1970.
- Hill**, *Life of Octavia Hill as told in her letters*. Edited by C. Edmund Maurice. Londen 1913.
- Hill**, *Octavia Hill and the Social Housing Debate. Essays and letters by Octavia Hill*. Edited by Robert Whelan. London: IEA Health and Welfare Unit, 1998.
- Hill**, *Octavia Hill's Letters to Fellow-Workers 1871-1911*. Edited by Robert Whelan. London 2005.
- Hilton, Boyd**, *The Age of Atonement. The Influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought, 1795-1865*. Oxford 1988.
- Hintzen, G.H.**, 'Het Elberfelder stelsel', *Wat een Armbezoeker weten moet*. Amsterdam 1906, 13-26.

Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*. Amsterdam 2009.

Hubregtse, P.H., 'De sociale taak der woningopzichteressen', in: *Maatschappelijk Werk. Opstellen aangeboden aan Emilie C. Knappert op haar zeventigsten verjaardag 15 juni 1930*. Amsterdam 1930, 205-213.

Hubregtse, P.H., 'Sociaal woningbeheer. Geschiedenis, ontwikkeling en perspectieven', in: M.J. de Haas e.a. (red.), *Problemen van het Maatschappelijk Werk. Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan (1899-1949) van de school voor maatschappelijk werk, Pieter de Hoochstraat 78, Amsterdam*. Purmerend 1949, 302-312.

Hueting, Ernest, *Op de bres voor maatschappelijk welzijn. Vijftig jaar Koningin Juliana Fonds*. Utrecht 1998.

Hunt, Tristram, *Building Jerusalem. The Rise and Fall of the Victorian City*. Londen 2004.

Jagt, L.J., *Van Richmond naar Reid. Bronnen en ontwikkeling van taakgerichte hulpverlening in het maatschappelijk werk*. Houten 2008.

Jagt, Nel, *Beroepsprofiel van de maatschappelijk werker*. Utrecht: Nederlandse Vereniging van maatschappelijk werkers, 2006.

Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*. Amsterdam 2007.

Jongman, Henk, Mirjam Groen, *Maatschappelijk werk in uitvoering. Kijk op de praktijk*. Groningen/Houten 2010.

Kadish, Alon, *Apostle Arnold. The Life and Death of Arnold Toynbee, 1852-1883*. Duke University Press 1986.

Kamphuis, M., 'Waarom verschilt het hedendaags social casework van de inzichten van mevrouw Muller-Lulofs en haar tijdgenoten?', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 20 april 1950, 113-116.

Kappelhof, Ton, *Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken, 1350-1810*. Utrecht 1983.

Ketelaar, Titia, 'Dickens' kloof tussen rijk en arm is terug', *NRC Handelsblad*, 30 augustus 2011.

Kluit, M. Elisabeth, *Het protestantse réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam 1970.

Kok, P.Th., *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930*. Groningen, 2000.

Köbben, André J.F., *De tijdgeest en andere ongemakken*. Amsterdam 2008.

- Koning, Petra de**, 'Bemoeizucht. Steeds meer mensen uit huis gezet vanwege overlast of huurschuld', *NRC Handelsblad*, 30-31 augustus 2003.
- Krutzen, Marcel**, *Elisabeth Fry*. Uitgeverij Boekenbent, 2007.
- Krutzen, Marcel**, 'Mensch! Help u zelf en God zal u helpen!' Anna Barbara van Meerten-Schilperoord (1778-1853), reclasseringsmedewerkster van het eerste uur', *Tidinge*, Tijdschrift van historische vereniging Die Goude, juli 2009.
- Kuypers, Paul, Jos van der Lans**, *Naar een modern paternalisme. Over de noodzaak van sociaal beleid*. Pamflet. Amsterdam 1994.
- Laan, Geert van der**, *Legitimatieproblemen in het maatschappelijk werk*. Utrecht 1990.
- Laan, Geert van der**, 'Dwang, drang en de plicht tot legitimatie', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni 1997, 6, 25-29.
- Lange, Cornelia C. de**, 'Johanna Elisabeth ter Meulen', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 57 (1965), 145-166.
- Lans, Jos van der**, 'Het vuile werk van de verzorgingsstaat', *De Groene Amsterdammer*, 10 augustus 1994.
- Lans, Jos van der**, 'De ontdekking van de leefwereld. Nogmaals modern paternalisme', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, november 2003, 4-11.
- Lans, Jos van der, Nies Medema, Marc Räkers**, *Bemoeien werkt*. Amsterdam 2003.
- Lans, Jos van der**, *Ontregelen. De herovering van de werkvloer*. Amsterdam 2008. Negende druk 2011.
- Lans, Jos van der, Eropaf!** *De nieuwe start van het sociaal werk*. Amsterdam 2010. Vierde druk 2011.
- Leeuwen, Marco H.D. van**, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. Zwolle 1992.
- Linde, Maarten van der**, *Basisboek Geschiedenis sociaal werk in Nederland*. Amsterdam 2007, vierde druk 2010.
- Linde, Maarten van der**, 'Octavia Hill. Het recht op schoonheid, licht en ruimte.' *SoziO* 88, juni 2009, 18-21.
- Linde, Maarten van der**, 'Johanna ter Meulen. Voorvechter van volkshuisvesting en pionier van outreachend sociaal werk', *SoziO* 87, april 2009, 40-43.
- Linde, Maarten van der**, 'Onweerstaanbare drang naar mensenliefde door daden'. Louis Blankenberg (1852-1925), promotor van de individuele hulpverlening. *SoziO-SPH* nr. 101, augustus 2011, 26-29. Met Ties Limperg.
- Loch, C.S.**, *Charity and Social Life. A short study of religious and social thought in relation to charitable methods and institutions*. Londen 1910.

Mak, Geert, 'Een volkomen afgeschreven uithoek van de stad' *NRC Handelsblad*, 4 september 1991.

Mak, Geert, "Ruik eens even door de brievenbus." Drie middagen op stap met Henk Plenter', *NRC Handelsblad*, 28 maart 1992.

Mak, Geert, 'De ontbinding van het huisbezoek', *NRC Handelsblad*, 14 maart 1995.

Maurice, C. Edmund, *Life of Octavia Hill as told in her letters*. Londen 1913.

Meijer, Ischa, 'Het leven met veel pech toch een beetje fatsoenlijk zien te maken. Een interview met Henrie Henselmans', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni 1997, 6, 36-41.

Melief, P. B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*. Groningen 1955.

Menger, A., J. Bouwes, *Activerende hulpverlening. Rapport methodieontwikkeling*. Hogeschool Rotterdam & Omstreken, 1995.

Menger, Anneke, 'Voorwaardelijk, gedwongen, outreachend, bemoeizorg of gewoon AMW? *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni 1997, 6, 10-13.

Menger, Anneke, Hans Roskam, Hoe het mis had kunnen gaan... Voorwaardelijke hulpverlening aan langdurig werkzoekenden in Den Haag', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni 1997, 6, 14-15.

Menger, Anneke, 'Wie werkt? Over het vakmanschap van de reclasseringswerker', in: Jo Hermanns.

Menger, Anneke, *Walk the line. Over continuïteit en professionaliteit in het reclasseringswerk*. Openbare les maart 2009. Hogeschool Utrecht, 69-110.

Mercier, H., *Over Arbeiderswoningen*. Amsterdam 1887.

Mercier, H., 'Octavia Hill', in: *Mannen en vrouwen van beteekenis in onzer dagen*, 26, Haarlem 1895, 273-320.

Meulen, Johanna ter, 'Dagboek mijner woningbemoeiing, 9 juli 1894 – 12 oktober 1896', manuscript in: Archief van de Woningmaatschappij Oud-Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam.

Meulen, Johanna ter, 'Over de werkwijze van Octavia Hill', *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, no. 962, 23 november 1895.

Meulen, Johanna ter, *De beschaafde vrouw als opzichteres van arbeiderswoningen*. Amsterdam 1898.

Meulen, Johanna ter, *Huisvesting van armen te Amsterdam*. Haarlem 1903.

Meulen, Johanna ter, 'De woningopzichteres', in: *Woningbouw, mededelingen van de Nationale Woningraad*, 1 april 1918.

Meulen, Johanna ter, *De woningopzichteres*. Dordrecht 1921.

- Michielse, H.C.M.**, *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk, 1848-1972*. Amsterdam 1977. Vierde druk 1984.
- Michielse, H.C.M.**, 'Individualisering en levenssamenhang. Over de stand van het historisch onderzoek in de andragologie', *Tijdschrift voor Agologie* 13 (1984) 1, 20-48.
- Michielse, H.C.M.**, *Welzijn en discipline. Van tuchthuis tot psychotherapie, strategieën en technologieën in het sociaal verkeer*. Meppel 1989.
- Michielse, Henk, e.a. (red.)**, *Lokale geschiedenis tussen lering en vermaak*. Hilversum 2004.
- Muller-Lulofs, M.G.**, 'Het werk van den vrijwilligen armbezoeker', *Wat een armbezoeker weten moet*. Amsterdam 1906, 27-64.
- Muller-Lulofs, M.G.**, *Van mensch tot mensch*, Utrecht 1916.
- Münsterberg, Emil**, 'Het Elberfelder stelsel', *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* 4 (1903) 115, 236-252.
- Nicolassen, Lidy**, 'Eigen schuld, dikke bult. Groeiend aantal daklozen verstoort ons ideaalbeeld van samenleving'. *De Volkskrant*, 3 januari 2004.
- Nijenhuis, Herman, (red.)**, *De lerende professie. Hoofdlijnen van het maatschappelijk werk*. Utrecht 1997.
- Ottens, Egbert S.**, "Oud-Amsterdam" in de Jordaan, of: de volkshuisvestingspraktijk van Johanna ter Meulen', *Ons Amsterdam* 1981, 75-78.
- Ottens, Egbert S. e.a.** *Wonen – Woning – Wet. 100 jaar woningwet*. Amsterdam 2000.
- Pama, Gretha**, 'Werken aan woonbeschaving. Woningcorporatie de Nieuwe Unie wil bewoners opvoeden en binden aan hun wijk'. *De Volkskrant*, 18-19 oktober 2003.
- Peeters, Petra, Leo Salemink**, *Sociaal werk tussen burgerij en arbeidersklasse. Doktoraalskriptie Sociale en economische geschiedenis*, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1981.
- Penninx, Kees, Ard Sprinkhuizen**, *Krachtgerichte Sociale Zorg*. Utrecht 2011.
- Pierson, Allard**, *Een schrede voorwaarts. Rede, uitgesproken in de Unie op 7 december 1888*. Haarlem 1889.
- Pierson, Allard**, *Oudere tijdgenooten*. Amsterdam 1888. Vierde druk verzorgd door Peter L. Schram. Amsterdam 1982.
- Pierson, N.G.**, 'Armverzorging', *De Gids* 36 (1872), 45-70.
- Pijnappel, E.A.**, 'In Memoriam Johanna ter Meulen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 18 [maart 1937] 3, 29-30.

Posthumus-van der Goot, W.H., Anna de Waal (red.), *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Amsterdam 1948. Derde herziene druk Utrecht 1968; Nijmegen SUN-reprint 1977.

Raaff, Hannie, 'Zorg voor de Tokkies van toen. Op huisbezoek in de "toeslagbuurten"', *Ons Amsterdam*, april 2011, 160-165.

Räkers, Marc, 'De ontruiming van meneer De Haan', Siemen Spinder e.a., *Krachten en kansen. Initiatieven voor vernieuwing in zorg en welzijn*. Houten 2008, 63-74.

Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel 1984. Derde druk 1986.

Riet, Nora van, *Social Work. Mensen helpen tot hun recht te komen*. Assen 2006. Tweede herziene druk 2010.

Rooy, Piet de, Frits Boterman, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle*. Amsterdam 1999.

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam 2002.

Rooy, Piet de, *Openbaring en openbaarheid*. Amsterdam 2009. Tweede druk.

Prak, Maarten, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen 1999.

Sachße, Christoph, Florian Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland. Vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg*. Stuttgart 1998, 2. Auflage.

Sanders, Ewoud, *EHBO. Eerste Hulp Bij e-Onderzoek*. Amsterdam/Den Haag/Leiden 2011.

Savornin Lohman, Jacqueliën de, Hannie Raaf, *In de frontlinie tussen hulp en recht*. Bussum 2001. In 2008 verzorgde Hannie Raaff hiervan de derde herziene druk.

Scholte, Margot, *Oude waarden in nieuwe tijden. Over de kracht van maatschappelijk werk in de 21e eeuw*. Haarlem 2010. Tweede, herziene druk.

Simpelaar, Liesbeth, 'Mijn grootste fout is dat ik voor de fouten van de rijken niet hetzelfde geduld opbreng als voor die van de armen.' Marie Muller-Lulofs (1854-1954). Utrecht 2011. Beschikbaar via venster 1870 H. Mercier van Canon Sociaal Werk.

Soetenhorst-de Savornin Lohman, J., *Doe wel en zie om. Maatschappelijke hulpverlening in relatie tot het recht*. Amsterdam/Lisse, 1990.

Stawski, Sylvia, *Woningopzichteressen in Amsterdam 1890-1940*. Amsterdam, scriptie historische pedagogiek Universiteit van Amsterdam 1978.

- Steyaert, Jan, Rick Kwekkeboom** (red.), *Op zoek naar duurzame zorg, vitale coalities tussen formele en informele zorg*. Utrecht 2010.
- Stuurman, Siep**, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam 2010.
- Swaan, Abram de**, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam 1989. Zesde druk 2004.
- Thompson, E.P.**, *The Making of the English Working Class*. Pelican Books 1980.
- Tijn, Theo van**, *La Mennais, zijn 'paroles d'un croyant' en hun publiek*. Utrecht 1970.
- Tjeenk Willink, M., A. Treurniet**, 'Voortgang en Samenhang 1908-1958', *Motief en functie. Bewogenheid en beweging in het maatschappelijk werk 1908-1958*. Haarlem 1958, 281-373.
- Tonkens, E. en J.W. Duyvendak**, 'Paternalisme tussen verguizing en omarming. Bemoeizorg en bemoeizucht van sociale professies na 1950', *Justitiële Verkenningen*, 2001, 6, 8-18.
- Tonkens, Evelien**, *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerving en professionaliteit in de publieke sector*. Amsterdam 2003. Volledig herziene en uitgebreide vierde druk, 2008.
- Tonkens, Evelien, Justus Uitermark, Marcel Ham** (red.), *Handboek moraliseren. Burgerschap en ongedeelde moraal*. Amsterdam 2006.
- Traas, Marinus**, *Waarom zou ik? Waarden en motieven in de maatschappelijke hulpverlening*. Baarn 1996.
- Trattner, Walter I.**, *From Poor Law to Welfare State. A History of Social Welfare in America*. New York 1999. Sixth edition.
- Verzelen, Wim**, *Sociaal werk. In- en uitzichten*. Antwerpen/Apeldoorn 2005.
- Verwey-Jonker, H.**, *Emancipatiebewegingen in Nederland*. Deventer 1983.
- Vries, C.W. de**, *Handboek voor Armbezoekers*. Haarlem 1916.
- Waal, Vincent de**, *Samenspel in de buurt. Burgers, sociale professionals en beleidsmakers aan zet*. Amsterdam 2008.
- Waaldijk, Berteke**, *Het Amerika der Vrouw. Sekse en geschiedenis van het maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten*. Groningen 1996.
- Waaldijk, Berteke, Jaap van der Stel, Geert van der Laan** (red.), *Honderd jaar sociale arbeid. Portretten en praktijken uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk*. Assen 1999
- Webb, Beatrice**, *My Apprenticeship*. London 1926. Nieuwe uitgave 1950.

Wel, Frits van, *De Stichting Volkswoningen te Utrecht, 1924-1975.* Amsterdam 1988.

Wel, Frits van, 'Een eeuw gezinnen onder toezicht. MGv 44 (1988) 915-933.

Wilken, Jean Pierre, Trudy Dankers (red.), *Schakels in de buurt. Op weg naar nieuwe vormen van zorg en welzijn in de wijk.* Amsterdam 2010.

Winkelaar, Piet, *De noodzaak van religie in het sociaal agogisch werk.* Amsterdam 1999.

Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland.* Amsterdam 2006. Achtste druk 2010.

Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw.* Amsterdam 2010. Derde druk.

Wouters, Th. A., *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch, 1854-1912.* Tilburg 1968.

/ COLOFON

Auteur

Maarten van der Linde

Eindredactie

Lisette Blankestijn

Fotografie

Jan Willem Groen

Ontwerp

Vormers, Utrecht

Drukwerk

Grafisch Bedrijf Tuijtel, Hardinxveld-Giessendam

Coördinatie M&C

Mirjam Kruisselbrink

Bijzonder lectoraat

Geschiedenis van het sociaal werk

Kenniscentrum Sociale Innovatie

11 november 2011

Contact

Adres Postbus 85397, 3508 AJ Utrecht

Telefoon (088) 481 98 31 (secretariaat)

Email ksi@hu.nl, maarten.vanderlinde@hu.nl

© Hogeschool Utrecht